

Εισαγωγή

Η σύγχρονη πόλη της Λευκωσίας αναπτύσσεται γύρω από το οχυρωματικό τείχος της Ενετοκρατίας, μια κυκλική κατασκευή αναγεννησιακού σχεδιασμού με έντεκα προμαχώνες τριγωνικού σχήματος στην κάτοψη (εικ. 1).¹ Στην εντός των τειχών πόλη, η συνεχής χρήση του χώρου από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι τις μέρες μας έχει επισωρεύσει μια βαθιά στρωματογραφία, που σε κάποια σημεία φτάνει μέχρι τα πέντε μέτρα. Τυχαία ευρήματα, που κατά καιρούς συνέλεξε το Τμήμα Αρχαιοτήτων από εκσκαφές γύρω από τους δύο νοτιότερους προμαχώνες της αναγεννησιακής οχύρωσης, υποδεικνύουν πως σε αυτόν τον χώρο είχε αναπτυχθεί κάποτε ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού (εικ. 2).² Τα ευρήματα αυτού του οικισμού, που αναπτύσσονται σε υψώματα στα νότια του, είναι το κυρίως αντικείμενο αυτής της παρουσίασης. Η γνώση μας για τον οικισμό της Χαλκολιθικής περιόδου, που έχει εντοπιστεί λίγες δεκάετες μέτρα νοτιοδυτικά του οικισμού της Χαλκοκρατίας, είναι πολύ πιο ελλιπής.

Η Ύστερη Χαλκολιθική στην Κύπρο χρονολογείται στο πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.³ Κατάλοιπα ενός οικισμού αυτής της περιόδου ήρθαν στο φως με ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων στη Λευκωσία τόσο στη δεκαετία του 1930 όσο και στη δεκαετία του 2000.⁴ Οικοδομήματα με κυκλική κάτοψη και κεραμική της Χαλκολιθικής περιόδου που αποκαλύφθηκαν τεκμηριώνουν την αρχαιότερη χρήση του χώρου της Λευκωσίας. Ωστόσο, επειδή τα κατάλοιπα που αποκάλυψαν και οι δύο αυτές ανασκαφές ήταν περιορισμένης κλίμακας, οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτόν τον οικισμό είναι ελάχιστες.

Σε αντίθεση με τα κατάλοιπα των οικισμών της Χαλκολιθικής και της Εποχής του Χαλκού, τα οποία θάβανταν ή καταστράφηκαν κάτω από τη μεσαιωνική – και στη συνέχεια σύγχρονη – πόλη, η νεκρόπολη της Εποχής του Χαλκού, στα υψώματα της Αγίας Παρασκευής, βρισκόταν μέχρι τη δεκαετία του 1970 πέραν των ορίων της σύγχρονης πόλης (εικ. 2), γεγονός που εν μέρει την

προστάτευε, τουλάχιστον από τη σύγχρονη οικοδομική ανάπτυξη. Αλλεπάλληλα κύματα τυμβωρυχίας από τον 19ο αιώνα και εξής επέφεραν εδώ άλλου είδους καταστροφές. Ωστόσο, οι πληροφορίες που απέδωσαν οι αρχαιολογικές ανασκαφές στην Αγία Παρασκευή από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα⁵ συνέβαλαν ιδιαίτερα στη γνώση μας για την κυπριακή Εποχή του Χαλκού, μια περίοδο που διήρκεσε από τα μέσα της 3ης έως τα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. και υποδιαιρείται σε Πρώιμη, Μέση και Ύστερη φάση (ΠΚ, ΜΚ και ΥΚ).

Το θεωρητικό πλαίσιο

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού σηματοδοτεί μια επανάσταση στην οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών. Στην Κύπρο πολλά νέα στοιχεία φαίνεται να εισάγονται γύρω στο 2400 π.Χ.⁶ Ένας νέος τρόπος οργάνωσης της οικονομίας επέφερε ριζικές αλλαγές στην οργάνωση της κοινωνίας. Οι κοινωνικές αλλαγές επέφεραν με τη σειρά τους αλλαγές στον τρόπο με τον οποίον οι Κύπριοι αντιλαμβάνονταν τον κόσμο γύρω τους. Σημαντικές νέες τεχνολογίες μεταβάλλουν τον τρόπο της γεωργικής παραγωγής. Ανάμεσα στους ζωτικής σημασίας νεωτερισμούς περιλαμβάνεται η χρήση της δύναμης των ζώων – τα οποία μέχρι τότε χρησιμοποιούνταν μόνο ως πηγή τροφής και πρώτων υλών – για την παραγωγή μηχανικού έργου.⁷ Η ζεύξη δύο ζώων – συνήθως βοοειδών – στον ζυγό του άροτρου ήταν μια από αυτές. Το συρόμενο από βόδια άροτρο αύξησε με γεωμετρική πρόοδο την έκταση της γης, που θα μπορούσε μια κοινότητα να καλλιεργήσει. Επιπλέον, η χρήση του γαϊδουριού ως αχθοφόρου ζώου άλλαξε δραματικά τις δυνατότητες μεταφοράς μεγάλων φορτίων σε μακρινές αποστάσεις. Οι κάτοικοι ενός χωριού μπορούσαν πλέον να μεταφέρουν το πλεόνασμα της παραγωγής τους σε γειτονικά χωριά για ανταλλαγή.

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη της ΠΚ περιόδου ήταν η αντικατάσταση των κυκλικών οικιών, που κυριαρχούσαν κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική εποχή, από μια ευθύγραμμη στην κάτοψη αρχιτεκτονική. Η

¹ Michaelides 2012, εικ. 134.

² Γεωργίου 2007, 283-284, αρ. κατ. 216-217.

³ Knapp 2013, 245-247.

⁴ Ο Πορφύριος Δίκαιος ανέσκαψε το 1935 στην αριστερή όχθη του Πεδιαίου, του ποταμού που διασχίζει τη Λευκωσία, κατάλοιπα κυκλικών αρχιτεκτονημάτων, τα οποία χρονολόγησε τότε στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο, όχι πολύ παλαιότερα από την Πρώιμη Χαλκοκρατία, Dikaios 1936, 12. Σύμφωνα με την τρέχουσα γνώση, αυτά τα ευρήματα χρονολογούνται στη Χαλκολιθική εποχή, Memillees 1992, 13-14. Frankel 2001, 4. Μια κυκλική κατασκευή βρέθηκε και στις ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων στον λόφο του Αγίου Γεωργίου (ΠΑΣΥΔΥ), στην δεξιά όχθη του Πεδιαίου, Michaelides – Pilides 2012, 13, εικ. 15.

⁵ Για τις πρωιμότερες ανασκαφές, βλ. Kromholz 1982, 2-9· πιο πρόσφατα, Γεωργίου 2007, 145-147, 281-285.

⁶ Knapp 2013, 263-264, με αναφορές στην προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁷ Βλ. γενικώς Gordon Childe 1971, 184-185.

1

2

1. Αεροφωτογραφία της Λευκωσίας (πηγή: Georg Gerster, Zurich, δημοσιεύτηκε στο Swissair International Calendar 1974).
2. Χάρτης της Λευκωσίας με κατάλοιπα προϊστορικών περιόδων (με βάση δεδομένα από το Γεωργίου 2007, 281-285).

μεταβολή αυτή αντικατοπτρίζει ριζοσπαστικές αλλαγές στην οργάνωση της οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινότητας.⁸ Ταυτόχρονα, κάνουν την εμφάνισή τους πρωγνωμένα νεκροταφεία έξω από τα όρια των οικισμών (σε αντίθεση με την ταφή των νεκρών εντός του οικιστικού χώρου, που αποτελούσε τον κανόνα κατά τη Χαλκιδική περίοδο), γεγονός που σηματοδοτεί αλλαγές στις επικείμενες τελετουργίες.⁹ Οι αλλαγές στην κοινωνική δομή γέννησαν νέες ιδέες και νέα σύμβολα, τα οποία ανάμεσα στα υλικά κατάλοιπα της ΠΚ-ΜΚ περιόδου αποτυπώνονται πιο γλαφυρά σε σύνθετα, μη χρηστικά στοιχεία και στη νέα εικονογραφία σε κεραμικές συνθέσεις και ειδώλια ανθρώπων και ζώων με καινούργιους συμβολισμούς.¹⁰ Οι πιο εντυπωσιακές εκφράσεις των νέων ιδεών αποτυπώνονται σε πηλίνα ομοιώματα που αναπαριστούν σκηνές κοινωνικής δράσης. Τα «σανιδόμορφα» ειδώλια γυναικών και οι απεικονίσεις ταύρων πιθανόν να εξέφραζαν στη σφαίρα της ιδεολογίας τη σημασία που απέδιδαν αυτές οι κοινότητες στη συμβολή της γυναίκας και των βοοειδών στον νέο τρόπο παραγωγής.¹¹

Οι αλλαγές στην οργάνωση της οικονομίας επέφεραν αλλαγές και στην οργάνωση του νοικοκυριού. Η βελτίωση της ποσότητας και της ποιότητας της τροφής συνοδεύτηκε από νέους τρόπους παρασκευής φαγητού, από μια νέα οικοσκευή.¹² Ανάμεσα στα διάφορα οικιακά σκεύη της ΠΚ-ΜΚ ξεχωρίζουν οι πήλινοι υποστάτες, ημικυκλικοί στην κάτοψη, που στήριζαν βαθιές κότες πάνω από τη φωτιά (βλ. παρακάτω, **εικ. 14**). Η φωτιά μπορούσε να ανατροφοδοτηθεί από τα ανοικτά σκέλη του υποστάτη. Στην ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού στο Μαρκί, στην τοποθεσία Αλώνια, ανασκάφηκαν υποστάτες αυτού του τύπου στην αρχική τους θέση μέσα σε εστίες.¹³ Έχει υποστηριχτεί πως η εμφάνιση νέου τύπου μαγειρικών σκευών κάποιες φορές – ιδιαίτερα όταν συνοδεύεται και από άλλους σημαντικούς νεωτερισμούς στον υλικό πολιτισμό – μπορεί να υποδεικνύει την εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων.¹⁴ Οι ημικυκλικοί υποστάτες είναι μια ιδέα που εισήχθη στην Κύπρο από γειτονική ηπειρωτική χώρα, πιθανώς από την Ανατολία. Στην εξέλιξή του στην Κύπρο ο

τύπος απέκτησε εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση και έντονα στοιχεία ανθρωπομορφισμού, ως ανθρώπινο σώμα που κάθεται με ανοικτά σκέλη.¹⁵

Ανάμεσα στις τεχνολογικές καινοτομίες ξεχωρίζει η εισαγωγή της γνώσης για την εξόρυξη και επεξεργασία του χαλκού. Η καθυστέρηση στην έναρξη χρήσης μετάλλων, που εμφανίζει η Κύπρος σε σχέση με τις γειτονικές περιοχές,¹⁶ οφείλεται στην ιδιομορφία του κυπριακού μεταλλεύματος, στο οποίο ο χαλκός βρίσκεται μέσα σε θειούχες ενώσεις.¹⁷ Η ανάπτυξη των γνώσεων πυροτεχνολογίας κατά την 3η χιλιετία π.Χ. επέτρεψαν την εκμετάλλευση των κυπριακών θειούχων κοιτασμάτων. Εισάγεται παράλληλα η γνώση της χύτευσης αντικειμένων σε λίθινες μήτρες και της σφυρηλάτησής τους. Έτσι κατασκευάζεται μια μεγάλη ποικιλία χάλκινων εργαλείων (όπως ο πέλεκυς, το μαχαίρι, η λεπίδα, η σμίλη και το σουβλί), όπλων (όπως σπαθιά και αιχμές δοράτων) και αντικείμενων προσωπικού καλλωπισμού (όπως σκουλαρίκια, περίαπτα και περόνες για τη στερέωση των ρούχων).¹⁸ Η σκληρότητα και η αντοχή των νέων εργαλείων καθιστούν εφικτές εργασίες που πριν ήταν αδύνατες.

Υπάρχουν ισχυρές έμμεσες ενδείξεις ότι οι επαφές με υπερπόντιους γείτονες ήταν πολύ πιο ουσιαστικές από όσο επιτρέπει να υποθέσουμε ο σχετικά μικρός αριθμός εισηγμένων αντικειμένων κατά την ΠΚ περίοδο. Η εισαγωγή του συνόλου των τεχνολογικών νεωτερισμών, που περιγράφονται πιο πάνω, υποστηρίζουν την ύπαρξη κάποιου είδους επικοινωνίας και επαφών. Στο ξεκίνημα της ΠΚ τεκμηριώνεται ανταλλαγή μεταλλικών αντικειμένων με τη δυτική Ανατολία και το ανατολικό Αιγαίο.¹⁹ Στο ξεκίνημα της ΜΚ γραπτές πηγές μαρτυρούν εξαγωγή κυπριακού χαλκού στη Συρία. Σταδιακά αυτές οι υπερπόντιες επαφές πυκνώνουν και προς το τέλος της ΜΚ θα αποκτήσουν συστηματικότερη μορφή.²⁰

Μέχρι το 1974, η αρχαιολογία της ΠΚ-ΜΚ είχε θεμελιωθεί σε ανασκαφές νεκροταφείων στο βόρειο τμήμα του νησιού. Αν η γεωγραφική μονομέρεια υπήρξε εν μέρει συγκυριακή, η προτίμηση σε ταφικά σύνολα ήταν συνειδητή επιλογή, με στόχο την απόκτηση ακέραι-

⁸ Frankel – Webb 2006a· Knapp 2013, 277-281, με αναφορές στην προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁹ Keswani 2004. Για μια πιο πρόσφατη ανασκόπηση του ζητήματος, βλ. Knapp 2013, 311-322· Keswani 2013.

¹⁰ Knapp 2013, 333-344, για μια πρόσφατη σύνοψη της σχετικής συζήτησης.

¹¹ Bolger 1996. Βλ. επίσης Frankel 1997, ως κριτική στην προηγούμενη άποψη.

¹² Frankel 2005· Webb – Frankel 2007.

¹³ Webb – Frankel 2011. Το 2016 ανασκάφηκαν τέτοιοι υποστάτες κατά χώραν και στη θέση Μούττες της Αλάμπρας (αδημοσίευτοι).

¹⁴ Για το ζήτημα αυτό στην κυπριακή προϊστορική αρχαιολογία, βλ. πιο πρόσφατα Karageorghis – Kouka 2011.

¹⁵ Georgiou 2012, με βιβλιογραφία.

¹⁶ Kassianidou 2013, 231.

¹⁷ Constantinou 1982· 2012, 5-10.

¹⁸ Balthazar 1990· Καρκάνη 2013· Kassianidou 2013.

¹⁹ Webb κ.ά. 2006.

²⁰ Knapp 2013, 307-311 με βιβλιογραφικές παραπομπές. Για τις εντός Κύπρου εσωτερικές διαδικασίες, που οδήγησαν στη δημιουργία αστικών κέντρων-λιμανιών στραμμένων προς τους υπερπόντιους γείτονες, βλ. Γεωργίου 2007, 448-454, 465-478.

ων αντικειμένων, αφενός για εμπλουτισμό των μουσειακών συλλογών, αφετέρου για την κατασκευή ακολουθιών κεραμικής τυπολογίας για σκοπούς σχετικής και απόλυτης χρονολόγησης. Οι ανασκαφές νεκροταφείων στο Μπέλλαπαϊς,²¹ τη Λαπήθο²² και το Κάρμι²³ στη βόρεια ακτή καθόρισαν την εξέλιξη της έρευνας κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Η αναγκαστική στροφή της αρχαιολογικής έρευνας στο νότιο τμήμα του νησιού μετά το πραξικόπημα και την εισβολή του 1974 επέφερε μια πιο ισορροπημένη ανάπτυξη της αρχαιολογίας της ΠΚ-ΜΚ. Ανασκάφηκαν και οικισμοί της περιόδου, με πληρέστερες δημοσιεύσεις αυτές των ανασκαφών στο Μαρκί-Αλώνια²⁴ και Σωτήρα-Καμινούθκια,²⁵ ενώ η ανασκαφή στο νεκροταφείο του Τρελλούκκα στον Ψεματισμένο²⁶ απέδωσε ένα σώμα κεραμικής, που είναι το μόνο από το νότιο τμήμα του νησιού που συγκρίνεται σε ποσότητα με το αντίστοιχο του Μπέλλαπαϊς.

Η Λευκωσία στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της Κύπρου

Κύριος στόχος ενός μεγάλου ερευνητικού προγράμματος, που παρουσιάστηκε το 2006,²⁷ ήταν να εξεταστεί εάν οι διάφορες γεωγραφικές περιφέρειες της Κύπρου αναπτύχθηκαν με ενιαίο τρόπο κατά την ΠΚ-ΜΚ περίοδο ή αν υπήρξαν διαφοροποιήσεις.²⁸ Για τον σκοπό αυτό το νησί διαιρέθηκε *a priori* σε δώδεκα γεωγραφικές περιφέρειες (εικ. 3).²⁹

Η καταγραφή όλων των γνωστών θέσεων σε καθεμιά από τις δώδεκα περιφέρειες (συνολικά 486 θέσεις οικισμών και νεκροταφείων), σε συνδυασμό με την κατανομή τους σε πέντε χρονολογικούς ορίζοντες – (α) Ύστερη Χαλκολιθική, (β) «Φάση της Φιλιάς», (γ) ΠΚ I-II, (δ) ΠΚ III-ΜΚ II, (ε) ΜΚ III-ΥΚ ΙΑ) – κατέδειξε πως όντως υπήρξαν διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.³⁰ Η βελτίωση της ποσότητας και ποιότητας της τροφής, που επέφερε ο νέος τρόπος παραγωγής, προκάλεσε αύξηση του πληθυσμού σε όλες ανεξαιρέτως τις πε-

ριφέρειες, όπως καταδεικνύει ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των οικισμών και νεκροταφείων κατά τη μετάβαση από τον ορίζοντα της ΠΚ I-II (όταν οι γνωστές θέσεις σε χρήση ήταν 44) στον ορίζοντα ΠΚ III-ΜΚ II (όταν οι θέσεις σε χρήση ανέρχονται στις 345).³¹ Ο αριθμός των οικισμών στην περιφέρεια της Λευκωσίας (Περιφέρεια 5) είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος μετά τις Περιφέρειες 1 και 2, που αντιστοιχούν στο βορειότερο τμήμα του νησιού³² (εικ. 3, 4). Όπως φαίνεται από τα ευρήματα που παρατίθενται στη συνέχεια, η Λευκωσία είχε ιδιαίτερους δεσμούς με τη βόρεια ακτή αυτήν την περίοδο.

Η ποιοτική ανάλυση του αριθμού των οικισμών στην περιφέρεια της Λευκωσίας³³ κατέδειξε πως αυτή κατά την ΠΚ III-ΜΚ II γνωρίζει δυναμική ανάπτυξη, αφού ο αριθμός των νεοϊδρυθέντων οικισμών και των οικισμών, οι οποίοι – παρά τις αλλαγές – παρέμειναν σε χρήση είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των οικισμών που εγκαταλείφθηκαν. Επιπλέον, η μελέτη της τοπογραφίας των οικισμών απέδειξε πως κατά την ΠΚ III-ΜΚ II η περιφέρεια της Λευκωσίας λειτουργήσε ως γέφυρα επικοινωνίας ανάμεσα στη βόρεια και τη νότια ακτή του νησιού.³⁴ Ο κομβικός ρόλος της Λευκωσίας διατηρήθηκε και κατά την ΜΚ III-ΥΚ ΙΑ (εικ. 5), συνδέοντας την περιφέρεια της Έγκωμης στα ανατολικά (αρ. 4) με την περιφέρεια της Μόρφου στα δυτικά (αρ. 6).³⁵

Παλαιότερες ανασκαφές στη Λευκωσία

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σχεδόν το σύνολο των γνώσεών μας για τη Λευκωσία της ΠΚ-ΜΚ περιόδου προέρχεται από τη νεκρόπολη της Αγίας Παρασκευής. Η θέση είχε εντοπιστεί ήδη από τον 19ο αιώνα και έκτοτε υπήρξε στόχος αλλεπάλληλων κυμάτων τυμβωρυχίας. Από τους επώνυμους ανασκαφείς δεν έλειψε ο διαβόητος L.P. di Cesnola, ωστόσο εκείνος που έδρασε πιο συστηματικά εδώ ήταν ο M. Ohnefalsch-Ricther, ο οποίος ανέσκαψε περισσότερους από εκατό τάφους. Μέρος

²¹ Dikaios 1940· Stewart – Stewart 1950· Dunn-Vaturi 2003.

²² Gjerstad κ.ά. 1934, 33-162· Herscher 1978.

²³ Webb κ.ά. 2009.

²⁴ Frankel – Webb 1996· 2006β.

²⁵ Swiny κ.ά. 2003.

²⁶ Georgiou κ.ά. 2011.

²⁷ Γεωργίου 2007. Η εργασία αυτή θεωρήθηκε ως “by far the most reliable survey of PreBA settlement” (Knapp 2013, 278), όπου με τον όρο “PreBA” (= Prehistoric Bronze Age) ο Knapp περιγράφει ως μια ενιαία περίοδο την ΠΕΧ και την ΜΕΧ.

²⁸ Πρόκειται για το ζήτημα που στην κυπριακή προϊστορική αρχαιολογία έχει καθιερωθεί με τον αγγλικό όρο “regionalism”, για τον οποίο βλ. Georgiou 2007, 37-44 (όπου προτάθηκε η μετάφραση του όρου στα ελληνικά ως «κατά περιφέρειες ανάπτυξη»). Βλ. επίσης Frankel 2009.

²⁹ Γεωργίου 2007, 49-55, εικ. 5.1.

³⁰ Γεωργίου 2007, 410-440.

³¹ Γεωργίου 2007, 418, πίν. 11.1.

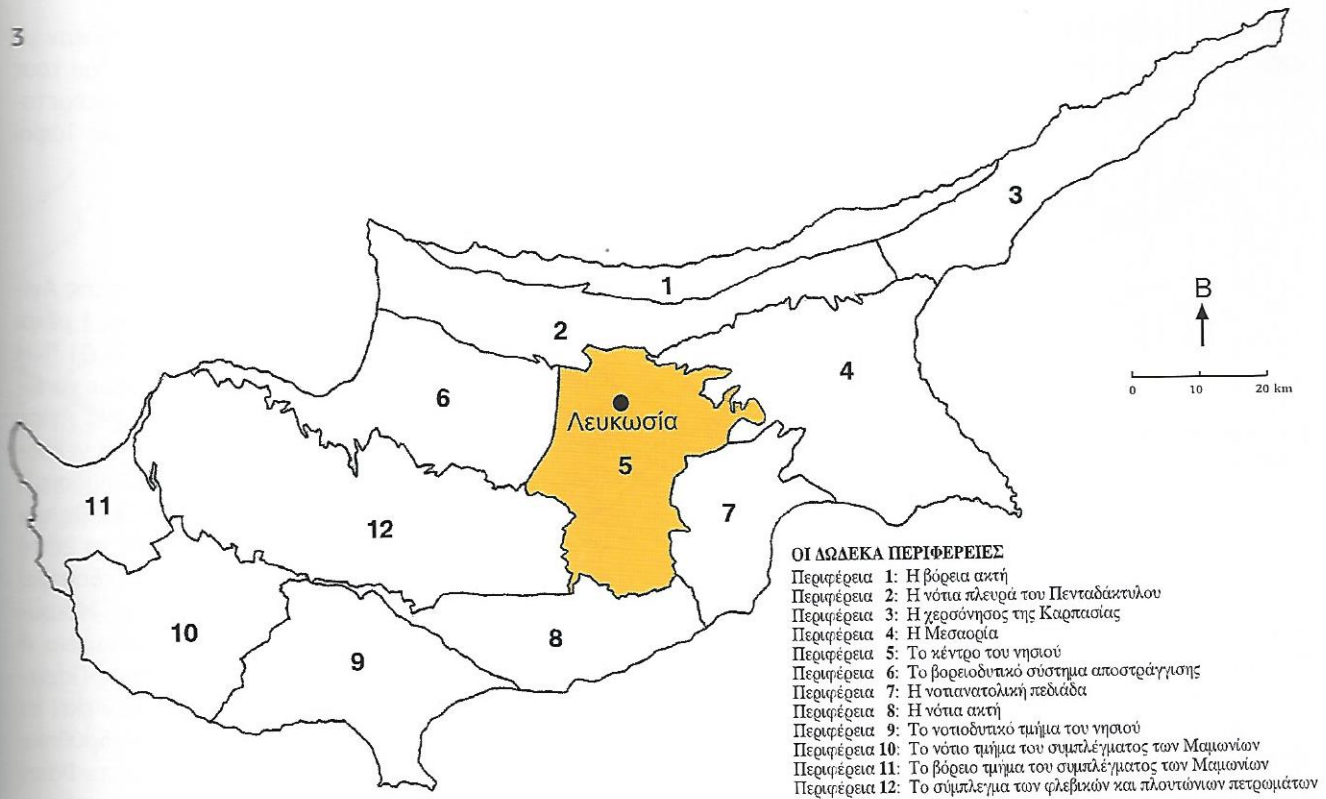
³² Γεωργίου 2007, 461, πίν. 13.1.

³³ Georgiou 2011, εικ. 1.

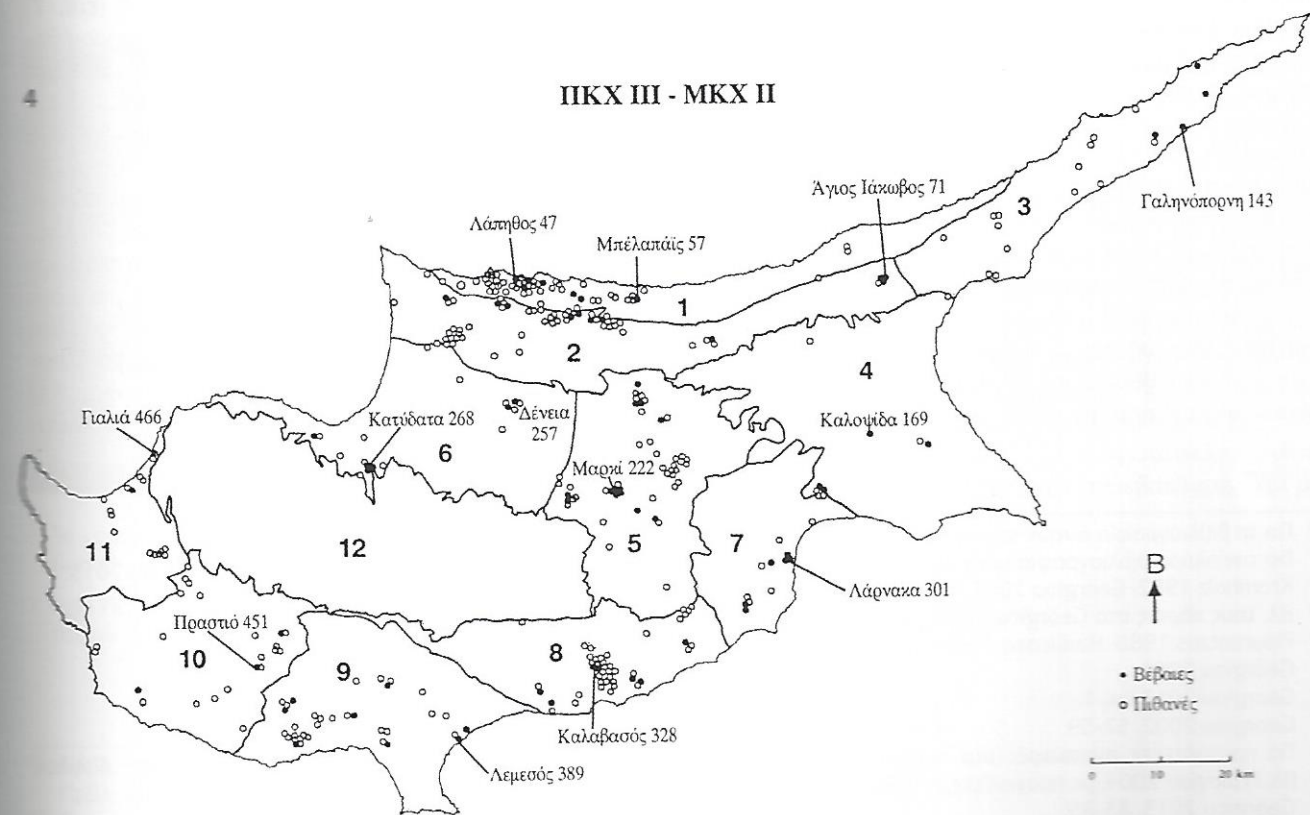
³⁴ Γεωργίου 2007, 447-448· 2011, εικ. 3.

³⁵ Γεωργίου 2007, 467, εικ. 13.3· Georgiou 2011, εικ. 3· 2014.

3

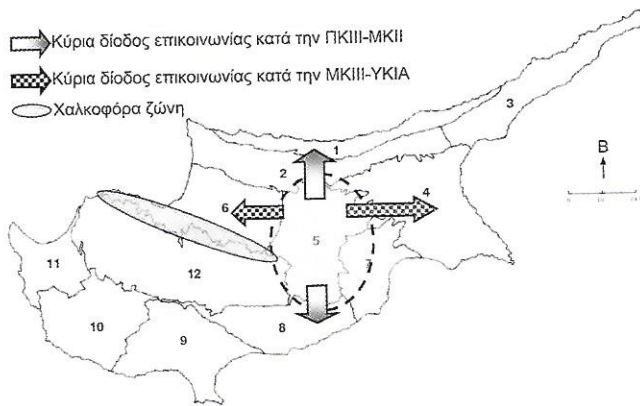

4

3. Χάρτης περιφερειών της Κύπρου – με χρώμα η περιφέρεια της Λευκωσίας (πηγή: Γεωργίου 2007, 47-55, εικ. 5.1).

4. Χάρτης με θέσεις των περιόδων ΠΚ ΙΙΙ-ΜΚ ΙΙ ανά περιφέρεια (πηγή: Γεωργίου 2007, 423-424, εικ. 11.4).

5. Δίοδοι επικοινωνίας στην ΠΚ III-MK II και την MK III-YK IA (πηγή: Georgiou 2011, εικ. 3).

εκείνων των ευρημάτων – που εν πολλοίς κατέληξαν σε μουσεία εκτός Κύπρου – μελέτησαν και δημοσίευσαν με συνοπτικό τρόπο οι F. Dümmler και J.L. Myres.³⁶

Αν λάβει κανείς υπόψη τη μεγάλη συχνότητα με την οποία αναφέρεται η νεκρόπολη της Αγίας Παρασκευής στη βιβλιογραφία για την κυπριακή Χαλκοκρατία,³⁷ με έκπληξη διαπιστώνει πόσο λίγα στοιχεία έχουν δημοσιευτεί με επιστημονικά επαρκή τρόπο. Κανένα από τα ταφικά σύνολα που ανασκάφηκαν μέχρι το 1926 δεν φυλάχθηκε ακέραιο. Τα ευρήματα εκείνης της περιόδου είτε χάθηκαν είτε διαμοιράστηκαν χωρίς επαρκή τεκμηρίωση σε διάφορα μουσεία, κυρίως στην Ευρώπη και την Αμερική, αλλά και αλλού. Μεταξύ των ετών 1926 και 1973, το Τμήμα Αρχαιοτήτων ανέσκαψε έντεκα ταφικά σύνολα, που φυλάσσονται ακέραια στο Κυπριακό Μουσείο.³⁸ Ωστόσο, κανένα από αυτά δεν έχει δημοσιευθεί πλήρως, ενώ για κανένα δεν καταχωρήθηκε ακριβής γεωγραφική τεκμηρίωση.

Λεπτομερής γεωγραφική τεκμηρίωση έγινε για τους τάφους που ανέσκαψε το Τμήμα Αρχαιοτήτων από το 1986 μέχρι σήμερα.³⁹ Οι 24 τάφοι που ανασκάφηκαν από το 1986 έως το 1992 από τους

Π. Φλουρέντζο και Μ. Χατζηκωστή καταγράφηκαν με νέα αρίθμηση, και το ίδιο έγινε στη συνέχεια για τους 30 τάφους που ανασκάφηκαν από τον γράφοντα μεταξύ 2000 και 2011 και που καταχωρήθηκαν ως Τάφοι 25 έως 54.⁴⁰

Οι ανασκαφές μετά το 2000

Το 2002 δημοσιεύτηκε τοπογραφικός χάρτης της Αγίας Παρασκευής, όπου τοποθετήθηκαν οι Τάφοι 1 μέχρι 28, που είχαν ανασκαφεί μεταξύ 1986 και 2001.⁴¹ Η ακριβής γεωγραφική τεκμηρίωσή τους επέτρεψε να διαφανεί για πρώτη φορά πως η νεκρόπολη της Αγίας Παρασκευής αποτελούνταν από δύο ξεχωριστά νεκροταφεία, που ονομάστηκαν Α και Β. Το 2013 δημοσιεύτηκε ο ίδιος χάρτης επικαιροποιημένος (εικ. 6), με την προσθήκη των τάφων που ανασκάφηκαν από το 2004 ως το 2011 (Τάφοι 29-56).⁴² Με τα νέα δεδομένα, η γνώση μας για την πραγματική έκταση του Νεκροταφείου Β βελτιώθηκε σημαντικά. Το Νεκροταφείο Α βρίσκεται στα βόρεια της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής. Οι Τάφοι 27 και 28, που ανασκάφηκαν εκεί το 2001,⁴³ επιβεβαίωσαν πως το Νεκροταφείο Α ιδρύθηκε κατά την πρωιμότερη φάση της ΠΚ, τη λεγόμενη «Φάση της Φιλιάς».⁴⁴ Το Νεκροταφείο Β, ο χώρος όπου ανασκάφηκαν διαχρονικά οι περισσότεροι τάφοι, βρίσκεται 400 μέτρα δυτικά του νεκροταφείου Α.

Οι ανασκαφές μεταξύ 2000 και 2011 (εικ. 7) τεκμηρίωσαν πως το νεκροταφείο Β χρησιμοποιήθηκε κατά την ΠΚ I-II (τη φάση που ακολουθεί αμέσως μετά τη «Φάση της Φιλιάς»), την ΠΚ III, τη ΜΚ I-III και κατά το μεγαλύτερο μέρος της ΥΚ, μέχρι την ΥΚ IIIA. Οι εννιά τάφοι που ανασκάφηκαν το 2004 (Τάφοι 29-37)⁴⁵ χρονολογούνται από την ΠΚ II μέχρι την ΥΚ IIIA. Οι περισσότεροι από τους τάφους είχαν δεχθεί πολλαπλές ταφές, κυρίως ενηλίκων, ενώ εντοπίστηκαν και περιπτώσεις μικρών θαλαμοειδών τάφων με μια μόνο ταφή, όπως ο Τάφος 30, που είχε δεχτεί το σώμα ενός μικρού παιδιού⁴⁶ με ένα ζεύγος αγγείων που μοιάζουν με θήλαστρα,⁴⁷ αλλά και άλλα σκεύη της περιόδου.⁴⁸ Ο Τάφος 38,⁴⁹ που βρέθηκε ασύλπτος το 2005, λίγο δυτι-

³⁶ Για τη βιβλιογραφία αυτών των πρώιμων ανασκαφών, βλ. Georgiou 2013, 81.

³⁷ Για την πλήρη βιβλιογραφία μέχρι το 2006, βλ. Γεωργίου 2007, 145, αρ. 213-214· για εξελίξεις έκτοτε, βλ. Georgiou 2013.

³⁸ Kromholz 1982· Georgiou 2002, 59-60· 2013, 82.

³⁹ Βλ. τους χάρτες στα Georgiou 2002, εικ. 8· 2013, εικ. 1.

⁴⁰ Flourentzos 1988· Hadjicosti 1992· Georgiou 2002· 2013.

⁴¹ Georgiou 2002.

⁴² Georgiou 2013 εικ. 1.

⁴³ Georgiou 2002, 52-59.

⁴⁴ Για πρωιμότερες ανασκαφές στο Νεκροταφείο Α (1955), βλ. Hennessy κ.ά. 1988. Για το ζήτημα της «Φάσης της Φιλιάς», βλ. Γεωργίου 2004, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

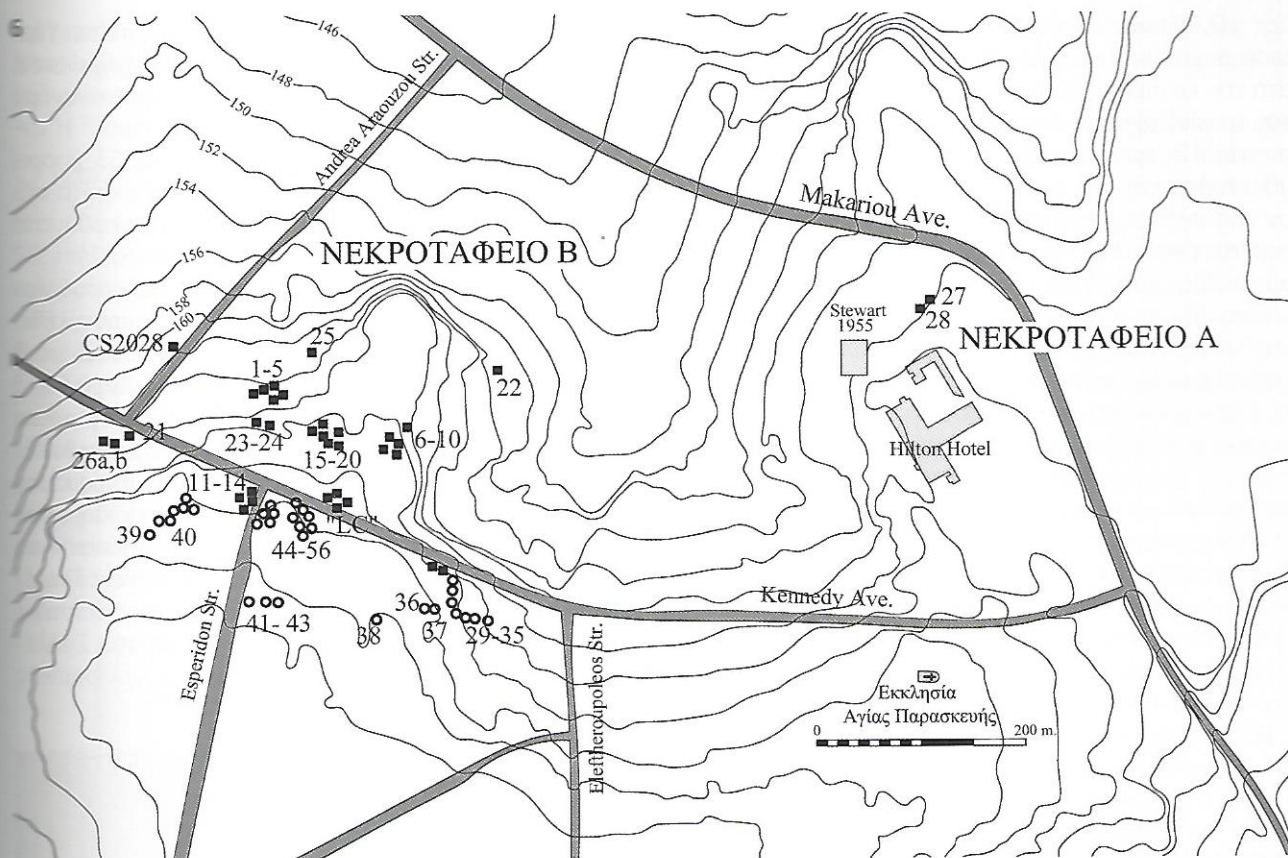
⁴⁵ Georgiou 2013, 83-85.

⁴⁶ Για θαλαμοειδείς τάφους μικρών διαστάσεων ώστε να δεχτούν τα σώματα παιδιών κατά την ΠΚ, βλ. Georgiou κ.ά. 2011, 341-342, 353-354.

⁴⁷ Πρβλ. Stewart 1999, 42-43, Class X, Group E^{2b}, Type d, πιν. VIII.1-3.

⁴⁸ Για τον αμφορέα 1, πρβλ. Stewart – Åström 1992, 140-141, Type g· για την λεκάνη 6, πρβλ. Stewart 1999, 70-71, Class XII, Type d.

⁴⁹ Georgiou 2013, 84.

6. Τα νεκροταφεία Α και Β της Αγίας Παρασκευής (πηγή: Georgiou 2013, εικ. 1).

7. Αγία Παρασκευή 2011: άποψη της ανασκαφής των τάφων 44-56 (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

κόττερα από τους Τάφους 29-37, είχε δεχτεί επίσης πολλαπλές ταφές. Οι πρωιμότερες χρονολογούνται στην ΠΚ ΙΙΙ (διαγνωστικός για τη χρονολόγησή τους ένας τύπος αμφορέα με κωνοειδή λαιμό, χαρακτηριστικός της Λευκωσίας αυτής της περιόδου⁵⁰) και οι οψιμότερες στην ΜΚΧ Ι-ΙΙ (διαγνωστικοί τρεις αμφορείς ενός τύπου με ανάγλυφη διακόσμηση⁵¹).

Ο Τάφος 32 απέδωσε ένα από τα πρωιμότερα σύνολα, με κεραμική που χρονολογείται στην ΠΚ ΙΙ και ΙΙΙ.⁵² Κεραμική της ΠΚ ΙΙ-ΙΙΙ βρέθηκε και στον Τάφο 40, που βρέθηκε διαταραγμένος μαζί με τον Τάφο 39 το 2009.⁵³ Είχε προταθεί πως η απουσία της ΠΚ Ι, ανάμεσα στη «Φάση της Φιλιάς» του Νεκροταφείου Α και στην ΠΚ ΙΙ των Τάφων 32 και 40 του Νεκροταφείου Β είναι φαινομενική.⁵⁴ Η πρόταση αυτή επιβεβαιώνεται και με νεώτερα δεδομένα.⁵⁵

⁵⁰ Πρβλ. Stewart – Åström 1992, 150, Type VII.Ec3, πιν. XXII.6, εικ. 21.7

⁵¹ Πρβλ. Stewart – Åström 1992, 122, Class VII, Group A², Type r2, πιν. XVII.6.

⁵² Georgiou 2013, 83, εικ. 2a.

⁵³ Georgiou 2013, 84, εικ. 2a και 2b.

⁵⁴ Georgiou 2002, 62· Γεωργίου 2007, 282· Georgiou κ.ά. 2011, 297.

⁵⁵ Μετά τη δημοσίευση χαρακτηριστικών τύπων της ΠΚ Ι-ΙΙ της κεντρικής και νότιας Κύπρου (Georgiou κ.ά. 2011, 194-203, τύπος 3.4.1), ο επιμελητής της κυπριακής συλλογής του Βρετανικού Μουσείου, Thomas Kiely (προσωπική επικοινωνία, Απρίλης 2014) μου απέστειλε φωτογραφίες δύο αδημοσίευστων αγγείων από τις ανασκαφές του M. Ohnefalsch-Richter το 1883-84 στην Αγία Παρασκευή (BM 1888.0927. 13 και 14), που φυλάσσονται εκεί και που ανήκουν σε τύπους της ΠΚ Ι-ΙΙ.

Ο Τάφος 36, που ανασκάφηκε το 2004,⁵⁶ απέδωσε σημαντικότερες πληροφορίες για τη Λευκωσία κατά την κρίσιμη μετάβαση από την MK III στην ΥΚ ΙΑ, όταν εμφανίζονται στο νησί οι πρώτες ενδείξεις αστικοποίησης.⁵⁷ Σε αυτό το σύνολο βρέθηκαν πέντε μικρά ληκύθια εισηγμένα από τη Συρία, μαζί με ντόπια κεραμική που χρονολογεί την ταφή με ακρίβεια.⁵⁸ Οι σημαντικές ποσότητες χάλκινων και μολύβδινων αντικειμένων στην ίδια ταφή επιβεβαιώνουν τον κομβικό ρόλο που κατείχε η Λευκωσία αυτήν την περίοδο στη διακίνηση μετάλλων.⁵⁹ Μια ταφή της μετάβασης ΥΚ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ από τον ίδιο ταφικό θάλαμο, τεκμηριώνει την οψιμότερη φάση χρήσης του νεκροταφείου. Η χρήση ενός ταφικού θαλάμου για αιώνες επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα στον Τάφο 37, που υποδεικνύουν πως και αυτός χρησιμοποιήθηκε για μια μακρά περίοδο 500 περίπου χρόνων.⁶⁰

Η αναφορά στον οριζοντα της ΥΚ περιόδου, όπως εμφανίζεται στα πρόσφατα ευρήματα από την Αγία Παρασκευή, ολοκληρώνεται εδώ με έναν σφραγιδοκύλινδρο από τον Τάφο 53 (εικ. 8). Εντάσσεται σε μια κατηγορία κυπριακών σφραγιδοκυλίνδρων, των οποίων η σύνθεση περιλαμβάνει μια ανθρώπινη μορφή με μακρύ ποδήρες ένδυμα, ένα «ιερό» δέντρο και ένα ζώο, πραγματικό ή φανταστικό.⁶¹ Στις διάφορες παραλλαγές του τύπου μπορεί να παραλείπεται το δέντρο ή το ζώο, ή να εμφανίζεται και δεύτερη ανθρώπινη μορφή. Οι κύλινδροι αυτής της κατηγορίας χρονολογούνται στον 15ο και 14ο αι. π.Χ.⁶² Στον σφραγιδοκύλινδρο από τον Τάφο 53 μια μορφή κινείται προς ένα δέντρο στα δεξιά της, ενώ το πάνω μέρος του χώρου ανάμεσά τους καταλαμβάνεται από ακτινωτό κύκλο που περικλείει δίσκο. Η τεχντροπία απόδοσης του δέντρου αντιγράφει αυτούσιο ένα μοτίβο της μυκηναϊκής αγγειογραφίας.⁶³ Το ίδιο μοτίβο δέντρου, μαζί με τον ακτινωτό δίσκο δίπλα του, επαναλαμβάνεται σε κύλινδρο που σήμερα

βρίσκεται στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης.⁶⁴ Η απεικόνιση του ενδύματος της ανθρώπινης μορφής έχει ακριβές παράλληλο σε σφραγιδοκύλινδρο που βρέθηκε στην Αγία Ειρήνη στη ΒΔ Κύπρο.⁶⁵ Η ανθρώπινη μορφή στον κύλινδρο του Τάφου 53 μπορεί να ταυτιστεί με θεότητα, καθώς φαίνεται να κρατά στα χέρια δύο ποταμούς,⁶⁶ ενώ στα πόδια φορά υποδήματα ενός τύπου που συνδέεται με θεούς και ήρωες.⁶⁷

Το 2011 ανασκάφηκε μια συστάδα από δεκατρείς θαλαμοειδείς τάφους (εικ. 7). Οι τάφοι αυτοί (Τάφοι 44-56) βρίσκονται στο κέντρο του νεκροταφείου Β της Αγίας Παρασκευής.⁶⁸ Με εξαίρεση τον Τάφο 55, ο οποίος βρέθηκε γεμάτος με σκουπίδια της σύγχρονης εποχής, η κατάσταση σε όλους τους υπόλοιπους θαλάμους ήταν η ίδια. Μεγάλες ποσότητες σπασμένης κεραμικής – είτε τυχαία αναμειγμένης με όγκους χωμάτων είτε συγκεντρωμένης σε σωρούς – μαρτυρούσαν πως τυμβωρύχοι είχαν προηγηθεί των αρχαιολόγων. Παρόλη την καταρχήν αποκαρδιωτική εικόνα, αποφασίστηκε να συλλεγούν συστηματικά όλα τα θραύσματα. Συλλέχθηκαν πολύ μεγάλες ποσότητες οστράκων κεραμικής

8. Αγία Παρασκευή Τάφος 53: σφραγιδοκύλινδρος (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

⁵⁶ Georgίου 2013, 83-84.

⁵⁷ Για μια πρόσφατη κριτική παρουσίαση των θεωριών για την κυπριακή αστικοποίηση, βλ. Knapp 2013, 432-447.

⁵⁸ Georgίου 2009.

⁵⁹ Για νέα αρχαιολογικά ευρήματα, που καταδεικνύουν τη σχέση της περιοχής της Λευκωσίας με τα μεταλλεία χαλκού του βορειοανατολικού Τροόδου – ιδιαίτερα για τον Τάφο 36 της Αγίας Παρασκευής – βλ. Georgίου 2014· βλ. επίσης Κασσιανίδου στον παρόντα τόμο.

⁶⁰ Georgίου 2013, 84.

⁶¹ Πρόκειται για την κατηγορία που η Edith Porada ονόμασε Group V (Porada 1948, 189, πιν. IX-X, αρ. 25-30), από την οποία σώζεται μεγάλος αριθμός δειγμάτων. Ευχαριστώ την Jennifer Webb για τη βοήθειά της σχετικά με τους σφραγιδοκύλινδρους.

⁶² Webb 1989, 114.

⁶³ Mountjoy 1998, εικ. 101:2-3, FM 18A FS 225, της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ Α2.

⁶⁴ di Cesnola 1903, πιν. CXX.13, αρ. MM 74.51.4321.

⁶⁵ Pecorella 1977, 22, εικ. 32, Τάφος 3.17, που χρονολογείται στην ΥΚ ΙΑ-ΙΒ.

⁶⁶ Όπως στην απεικόνιση σύγχρονου κασσιτικού σφραγιδοκύλινδρου που βρέθηκε στη Θήβα (Δημακοπούλου 1988, 256, αρ. κατ. 273).

⁶⁷ Πρβλ. τα πάλια ομοιώματα των πετρόεντων πεδύλων – που συνδέονται με τον Ερμή και τον Περσέα – από την Αττική (Δημακοπούλου 1988, 126, αρ. κατ. 60) και άλλα αντίστοιχα από την Ανατολία (Aruz κ.ά. 2008, 76, αρ. κατ. 38 και 181, αρ. κατ. 107, εικ. 57). Τα ίδια πέδιλα, με τη γυριστή προς τα πάνω μύτη, φορούν οι δύο μορφές νέων ανδρών που μάχονται έναν γρύπα και έναν λέοντα σε εμπέστη από κύλινδρο παράσταση στους ώμους μεγάλων πίθων από την Άλασσα-Παλιοσταβέρνα, στη νότια Κύπρο, βλ. Hadjisavvas 2001, 64, εικ. 5a-5b.

⁶⁸ Georgίου 2013, 85, εικ. 3.

και ένας μικρότερος αριθμός ευρημάτων από χαλκό και άλλα υλικά. Το τεράστιο έργο της συντήρησής τους δεν έχει ολοκληρωθεί έως σήμερα.

Ο Τάφος 50 της Αγίας Παρασκευής

Η συντήρηση ξεκίνησε από το περιεχόμενο του Τάφου 50, που φαινόταν ο πιο πολλά υποσχόμενος. Τα αποτελέσματα απέδειξαν πως η απόφαση να συλλεγεί το σύνολο του περιεχομένου των διαταραγμένων τάφων ήταν ορθή. Φαίνεται πως οι Τάφοι 44-56 είχαν παραβαστεί από τα πρώτα κύματα τυμβωρύχων του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, όταν ακόμα αυτοί ενδιαφέρονταν μόνο για πολύτιμα μέταλλα. Σύμφωνα με μαρτυρία,⁶⁹ κατά την αναζήτηση «θησαυρών» οι πρώτοι τυμβωρύχοι θρυμμάτιζαν τα κεραμικά ευρήματα, τα οποία εγκατέλειπαν σπασμένα μέσα στους τάφους. Παρόλο που στις δεκαετίες που ακολούθησαν τμήματα

των αντικειμένων χάθηκαν, ένα σημαντικό μέρος τους παρέμεινε στους ταφικούς θαλάμους και μπορεί να αποκατασταθεί.

Δύο σανιδόμορφα ειδώλια που βρέθηκαν στον Τάφο 50 (εικ. 9α-β) αποτυπώνουν σαφώς αυτήν την κατάσταση. Αποκαταστάθηκαν σε ποσοστό 60% έως 80%. Το ίδιο ισχύει και για ένα τρίτο ειδώλιο αυτού του τύπου που βρέθηκε στον Τάφο 45 (εικ. 9γ). Οι εγχάρακτες ομόκεντρες καμπύλες που φέρουν στο στήθος πολλά από τα σανιδόμορφα ειδώλια ερμηνεύονταν έως σήμερα ως αναπαράσταση περιδεραίων.⁷⁰ Το ειδώλιο αρ. 6 του Τάφου 50 (εικ. 9α) επιβεβαιώνει με ιδιαίτερο τρόπο αυτήν την ερμηνεία, αφού φέρει στο στήθος ένθετες χάντρες του τύπου που βρίσκουμε σε περιδέραια της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού.⁷¹

Η παρουσία δύο σανιδόμορφων ειδωλίων σε ένα τάφο δεν είναι συνηθισμένη.⁷² Ωστόσο, τα τρία ειδώλια αγριόχοιρου⁷³ που βρέθηκαν στον Τάφο 50 (εικ. 10)

9. Αγία Παρασκευή: σανιδόμορφα ειδώλια από τους τάφους 50 (α-β) και 45 (γ) (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

⁶⁹ Αφηγήσεις ηλικιωμένου, τον οποίον συνάντησα το 2004 και σε νεαρότερη ηλικία είχε δράσει ως τυμβωρύχος στο χωριό Δένεια. Η Δένεια, που βρίσκεται στα δυτικά της Λευκωσίας, είναι γνωστή για τα εκτεταμένα νεκροταφεία της, που χρονολογούνται κυρίως στην Εποχή του Χαλκού (Frankel – Webb 2007) αλλά και στους ιστορικούς χρόνους (Γεωργίου 2005). Οι μεγάλες νεκροπόλεις της Δένειας και της Αγίας Παρασκευής στη Λευκωσία ήταν από τις πρώτες που αποτέλεσαν στόχο εκτεταμένης τυμβωρυχίας.

⁷⁰ Karageorghis 1991, 89.

⁷¹ Για μια σε βάθος παρουσίαση αυτού του τύπου χαντρών, που εμφανίζονται στην Κύπρο ως ένας από τους τεχνολογικούς νεωτερισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, βλ. Georgίου 2016.

⁷² Αυτός ο τύπος ειδωλίων εμφανίζεται σε σχετικά μικρό αριθμό τάφων της ΠΚ III-MK I, κυρίως στη βόρεια και κεντρική Κύπρο, Karageorghis 1991, 50.

⁷³ Τα δύο (Τάφος 50, αρ. 3-4, εικ. 10) σώζονται σχεδόν ακέραια, το τρίτο πολύ αποσπασματικά.

είναι ακόμη πιο αξιοσημείωτα, αφού η παρουσία αυτού του ζώου στην εικονογραφία της κυπριακής Εποχής του Χαλκού είναι εξαιρετικά σπάνια. Μόνον άλλα δύο ειδώλια κάπρου είναι δημοσιευμένα, το ένα αρκετά μικρότερων διαστάσεων από τον Τάφο 160Α στο Μπέλλαπαϊς,⁷⁴ το άλλο άγνωστης προέλευσης, τώρα στο Metropolitan της Νέας Υόρκης.⁷⁵ Οι μύθοι που συνδέουν μεγάλους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας (Ηρακλής, Θησέας, Μελέαγρος) με το κυνήγι του κάπρου πιθανότατα έλκουν την καταγωγή της από την Εποχή του Χαλκού, όπως μαρτυρούν οι μυκηναϊκές περικεφαλαίες με δόντια αγριόχοιρου,⁷⁶ ενώ δύο χαυλιόδοντες κάπρου βρέθηκαν και στα στρώματα της Πρωτοελλαδικής περιόδου στο ιερό της Ολυμπίας.⁷⁷ Ανάλογα στοιχεία έχουν βρεθεί στη Μικρά Ασία, αλλά και ανατολικότερα.⁷⁸

Τα σπάνιου τύπου ειδώλια δεν είναι οι μόνες ενδείξεις πως ο Τάφος 50 της Αγίας Παρασκευής ήταν εξαιρετικής σημασίας. Ένας τύπος κεραμικού ομοιώματος που ερμηνεύεται ως τράπεζα προσφορών ήταν μέχρι σήμερα γνωστός μόνο από τέσσερα δείγματα, δύο από τη βόρεια ακτή του νησιού (από το Μπέλλαπαϊς⁷⁹ και από τη Λάπηθο⁸⁰) και δύο χωρίς γνωστή προέλευση, σήμερα σε μουσεία εκτός Κύπρου.⁸¹ Στον Τάφο 50 βρέθηκαν συγκεντρωμένα τρία δείγματα αυτού του τύπου.⁸² Πρόσθετο στοιχείο σχέσεων με τη βόρεια ακτή είναι ένα δακτυλιόσχημο σκεύος διακοσμημένο με μικρογραφικά αγγεία,⁸³ τύπος που μαρτυρείται σε κάποια ταφικά σύνολα στο Μπέλλαπαϊς. Ένας άλλος τύπος μη χρηστικού αγγείου στον Τάφο 50, επίσης γνωστός από τάφους στο Μπέλλαπαϊς,⁸⁴ είναι η πρόχους με δύο λαιμούς.⁸⁵

Στον Τάφο 50 βρέθηκε σημαντικός αριθμός αμφορέων ενός ιδιότυπου τύπου με οριζόντιες υπερυψωμένες λαβές. Ο αριθμός τους, σε αντιπαράθεση με μόνο έναν παρόμοιο που βρέθηκε στο Μπέλλαπαϊς,⁸⁶ υποδεικνύει πως ο τύπος μάλλον παραγόταν στη Λευκωσία. Στον Τάφο 50 ένας αμφορέας αυτού του τύπου ξεχωρίζει ως εξαιρετικό έργο τέχνης.⁸⁷ Στο χείλος του φέρει ομοιώματα δύο ταύρων που κινούνται προς δύο πίθους.⁸⁸ Αγγεία άλλων σχημάτων, με ομοιώματα ζώων

10. Αγία Παρασκευή Τάφος 50: ειδώλια αγριόχοιρων αρ. 3, 4 (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

⁷⁴ Karageorghis 1991, 102, αρ. κατ. 3.

⁷⁵ Karageorghis 2000, 20, αρ. κατ. 6.

⁷⁶ Πρβλ. Δημακοπούλου 1988, 240-241, αρ. κατ. 238-239.

⁷⁷ Rambach 2002, 194.

⁷⁸ Για παραδείγματα από τη Συρία και το Ιράν της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, βλ. Aruz κ.ά. 2008, 243-245, αρ. κατ. 148-149.

⁷⁹ Karageorghis 1991, 106, αρ. κατ. Ha1, με βιβλιογραφία.

⁸⁰ Karageorghis 1991, 106, αρ. κατ. Ha2, με βιβλιογραφία.

⁸¹ Georgίου 2013, 86, με βιβλιογραφία.

⁸² Georgίου 2013, 86, εικ. 4.

⁸³ Georgίου 2013, 86, εικ. 5.

⁸⁴ Stewart – Åström 1988, 44, Group A3, Type b.

⁸⁵ Η πρόχους Τάφος 50, αρ. 12 έχει την ίδια φόρμα με την Φλάσου Τάφος 10, αρ. 22 (Georgίου 2014, 115, εικ. 2) αλλά με οπισθότμητα στόμια.

⁸⁶ Βλ. παραπάνω, σημ. 50.

⁸⁷ Georgίου 2013, 87, εικ. 6.

⁸⁸ Μόνο ένα παράλληλο, αρκετά μικρότερων διαστάσεων, με τέσσερις φιγούρες πουλιών(;) στο χείλος, είναι γνωστό, βλ. Karageorghis 1991, 150, αρ. κατ. X.4, πιν. CXII.3.

στα χείλη ή στους ώμους είναι στοιχείο που χαρακτηρίζει ευρήματα από το Μπέλλαπαϊς. Θραύσματα αγγείων με ανάγλυφες παραστάσεις ελαφιών, όπως αυτά από το Μπέλλαπαϊς,⁸⁹ βρέθηκαν επίσης στον Τάφο 50.

Ένας πτηνόσχημος ασκός με κυλινδρικό πόδι, μέχρι σήμερα τεκμηριωμένος άπαξ στο Μπέλλαπαϊς,⁹⁰ βρήκε ένα ακριβές παράλληλο στον Τάφο 50 της Λευκωσίας.⁹¹ Δεύτερος σπάνιος τύπος πτηνόσχημου ασκού με ιδιάζοντα διχαλωτά πόδια, επίσης άπαξ στο Μπέλλαπαϊς,⁹² τεκμηριώνεται στον Τάφο 50.

Ένας άλλος τύπος μη χρηστικών αντικειμένων, που ιδιάζουν στο νεκροταφείο του Μπέλλαπαϊς, είναι σκεύη που συντίθενται από δύο ή περισσότερα αγγεία. Στον Τάφο 50 βρέθηκαν σε αποσπασματική μορφή δύο αγγεία με τρεις σφαιρικού σώματος πρόχους σε τριγωνική διάταξη στη βάση, οι οποίες ενώνονται σε μία υπερκείμενη πρόχου.⁹³ Η Λάπηθος, στη βόρεια ακτή, φαίνεται επίσης να είχε ιδιαίτερους δεσμούς με τη Λευκωσία, όπως μαρτυρεί μια σπάνιου τύπου σύνθεση τριών κυπέλλων με ψηλό πόδι, που μαρτυρείται τόσο στη Λάπηθο⁹⁴ όσο και στον Τάφο 50.⁹⁵ Τα δύο αγγεία από τη Λευκωσία και τη Λάπηθο σαφώς συνδέονται με ένα μοναδικό τριπλό αγγείο από τη Λεμεσό (Πολεμίδια),⁹⁶ το οποίο φαίνεται να συνδέεται με ένα αντίστοιχο από τις Κυκλάδες.⁹⁷

Από τα μη κεραμικά αντικείμενα που βρέθηκαν στον Τάφο 50 ξεχωρίζουν ένας χάλκινος πέλεκυς με μια ακονόπετρα (εικ. 11), καθώς και κοσμήματα από χαλκό και φαγεντιανή, όλα σε τύπους που βρέθηκαν και σε τάφους στο Μπέλλαπαϊς. Οι σφαιρικές χάντρες από φαγεντιανή (εικ. 12) είναι ιδιαίτερης σημασίας, αφού τέτοιες έχουν βρεθεί μόνο σε τάφους του Μπέλλαπαϊς και της Λαπήθου αυτήν την πρώιμη περίοδο.⁹⁸ Χάλκινος πέλεκυς και περόνη βρέθηκαν και στον Τάφο 49 της Αγίας Παρασκευής, έναν τάφο που επίσης ξεχωρίζει για το περιεχόμενό του.

Ως πρόσθετη ένδειξη της σημασίας του Τάφου 50, αξιωματικώς σημειωθεί πως βρίσκεται στο κέντρο του Νεκροταφείου Β (εικ. 6).⁹⁹ Ωστόσο, αδιάσειστη απόδειξη του ότι ο Τάφος 50 δέχτηκε την ταφή ενός εξέχοντος μέλους της κοινότητας της Λευκωσίας αποτελούν δύο συνθέσεις από πηλό, τα Ομοιώματα 1 και 2, που φαίνεται να παριστάνουν σκηνές τελετουργίας.

11. Αγία Παρασκευή Τάφος 50: χάλκινος πέλεκυς και ακονόπετρα (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

12. Αγία Παρασκευή Τάφος 50: χάντρες από φαγεντιανή (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

⁸⁹ Karageorghis 1991, 168.

⁹⁰ Μπέλλαπαϊς-Βουνοός Τάφος 23Α, αρ. 31 (Dikaios 1940, πιν. XXXIX.g)

⁹¹ Georgiou 2013, 87, εικ. 7.

⁹² Stewart – Åström 1992, πιν. VII.2.

⁹³ Πρβλ. Stewart – Åström 1988, εικ. 12.1.

⁹⁴ Webb – Frankel 2012, 107, αρ. I.a.

⁹⁵ Georgiou 2013, 87, εικ. 8.

⁹⁶ Webb – Frankel 2012, 107, αρ. I.c, πιν. 16:6.

⁹⁷ Νάξος, Νεκροταφείο Σπεδού, Τάφος 10 (Πρωτοκυκλαδική II), Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 6134, Μαραγκού 1990, 53, αρ. κατ. 18.

⁹⁸ Για την πρώιμη διακίνηση φαγεντιανής στην ανατολική Μεσόγειο, βλ. Peltenburg 1996, εικ. 2.

⁹⁹ Βλ. Georgiou 2013, εικ. 1.

Το ομοίωμα 1 της Αγίας Παρασκευής

Το Ομοίωμα 1 (διαμέτρου 15 εκ.) (εικ. 13) απεικονίζει έναν κυκλικό περιβόλο, μέσα στον οποίο ανθρώπινες μορφές συμμετέχουν σε ένα δρώμενο. Η είσοδος στον περιβόλο αποδίδεται με ένα ορθογώνιο άνοιγμα με υπερυψωμένο ανώφλι. Τμήματα της σύνθεσης έχουν χαθεί, ευτυχώς όμως έχουν σωθεί όλες οι μορφές που καταλαμβάνουν το κέντρο της παράστασης.

Ένας άντρας και μια γυναίκα στέκονται αντιμέτωποι στο κέντρο του περιβόλου. Η γυναίκα – που έχει την είσοδο ακριβώς πίσω της – αποδίδεται με στήθη και έντονο πηγούνι, ενώ ο άντρας αποδίδεται ψηλότερος και με κάλυμμα στο κεφάλι. Ακουμπισμένη στο περιτοίχισμα παρακολουθεί μια δεύτερη γυναικεία μορφή, που αποδίδεται επίσης με στήθος, καθώς και ένα κάλυμμα στο κεφάλι διαφορετικού τύπου από αυτό του άντρα. Μια τέταρτη μορφή, αποδοσμένη σε μικρότερη κλίμακα, στέκεται αμέσως αριστερά της εισόδου, ενώ το ίχνος που σώζεται στον πηλό στα δεξιά της εισόδου, υποδεικνύει πως η είσοδος είχε και δεύτερο παραστάτη. Ίχνη στον πηλό υποδεικνύουν πως γύρω από το κεντρικό ζευγάρι βρίσκονταν κατά μήκος της περιφέρειας του περιβόλου άλλα τέσσερα στοιχεία, δύο από τα οποία πιθανότατα εικόνιζαν ανθρώπινες μορφές.

Στο κέντρο του περιβόλου και της παράστασης βρίσκεται ένα αντικείμενο, που χωρίς αμφιβολία απεικονίζει έναν υποστάτη ημικυκλικής κάτοψης.¹⁰⁰ Παρόλο που λείπει το δεξί του σκέλος, το ίχνος στην επιφάνεια του πηλού βεβαιώνει το ημικυκλικό του σχήμα, ενώ τα δύο κυκλικά εξάρματα στο εσωτερικό του αποδίδουν ανάλογα εξάρματα σε πραγματικούς υποστάτες. Ένας υποστάτης που βρέθηκε στον προϊστορικό οικισμό στο Μαρκί, σε σύνολο που χρονολογείται στην ΠΚ II,¹⁰¹ είναι πανομοιότυπος με το αντικείμενο στο κέντρο του Ομοιώματος 1.

Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, οι πήλινοι υποστάτες ημικυκλικής κάτοψης αποτελούν έναν από τους νεωτερισμούς που εισάγονται στην Κύπρο κατά την ΠΚ, πιθανόν από την Ανατολία. Όπως αναφέρθηκε, αρκετά τέτοια σκεύη έχουν βρεθεί σε οικιστική συνάφεια στο Μαρκί. Στις ανασκαφές στην νεκρόπολη της Αγίας Παρασκευής βρέθηκαν υποστάτες για πρώτη φορά σε ταφικά σύνολα, τρεις στον Τάφο 50 και τουλάχιστον ένας στον Τάφο 49 (εικ. 14). Η κεντρική θέση που καταλαμβάνει ο υποστάτης στο Ομοίωμα 1 υποδεικνύει πως το σκεύος αυτό ήταν φορέας σημαντικού συμβολισμού. Ως μέρος ενός συνόλου τεχνολογικών νεωτερισμών, που εισάχθηκαν στο νησί γύρω στα 2400 π.Χ., συμβόλιζε έναν νέο τρόπο ζωής, ο οποίος ταυτιζόταν με μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα.¹⁰² Το ιδεολογικό φορ-

13. Αγία Παρασκευή Τάφος 50: Ομοίωμα 1 (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

τίο του Ομοιώματος 1 υποβάλλεται και από τον τρόπο που αποδίδεται το πηγούνι της κεντρικής γυναικείας μορφής, ένα σπάνιο στοιχείο που εμφανίζεται σε ένα μοναδικό τελετουργικό αγγείο από τον Τάφο 48 του Μπέλλαπαϊς.¹⁰³

14. Αγία Παρασκευή Τάφος 49: πήλινος υποστάτης ημικυκλικής κάτοψης (το δεξί σκέλος λείπει) (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

¹⁰⁰ Για αυτού του είδους τα σκεύη, βλ. παραπάνω σημ. 12 και 13.

¹⁰¹ Frankel – Webb 2006β, πιν.9, P14200.

¹⁰² Webb – Frankel 2007· 2011.

¹⁰³ Karageorghis 1991, 136, αρ. 3, πιν. XCIII:3, με τη σχετική βιβλιογραφία.

Το Ομοίωμα 1 χωρίς αμφιβολία παραπέμπει στο περίφημο ομοίωμα αρ. 26 από τον Τάφο 22 στην τοποθεσία Βουνούς του Μπέλλαπαϊς.¹⁰⁴ Τα δύο ομοιώματα έχουν τέσσερα κοινά δομικά στοιχεία (**εικ. 15**): (α) την απεικόνιση της εισόδου ως ορθογώνιου ανοίγματος με υπερυψωμένο ανώφλι, (β) τη διαφορετική κλίμακα με

την οποία αποδίδονται οι διάφορες ανθρώπινες μορφές, στοιχείο που υποδεικνύει μια ιεραρχικά δομημένη κοινότητα, (γ) την επίβλεψη της εισόδου από φύλακα και (δ) την παρουσία κεντρικής ανδρικής μορφής με ιδιαίτερο κάλυμμα στο κεφάλι.

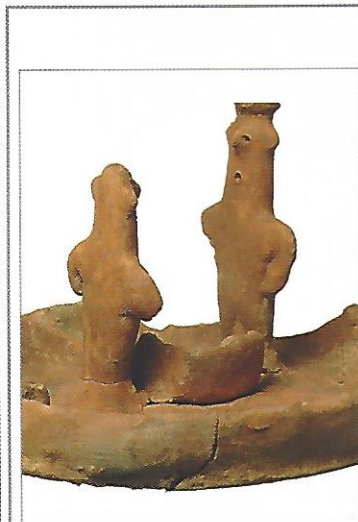
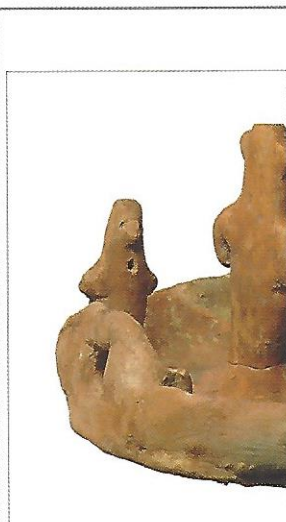
α

β

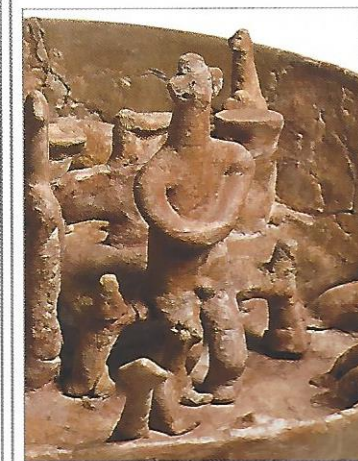
γ

Λευκωσία-Αγ. Παρασκευή, Τάφος 50, Ομοίωμα 1

Μπέλλαπαϊς-Βουνούς, Τάφος 22, Ομοίωμα 26

15. Κοινά δομικά στοιχεία ανάμεσα στο Ομοίωμα 1 του Τάφου 50 της Αγίας Παρασκευής και στο ομοίωμα 26 του Τάφου 22 του Μπέλλαπαϊς: α) η είσοδος και οι διαφορετικές κλίμακες απόδοσης των μορφών, β) ο «φύλακας» της εισόδου, γ) η κεντρική μορφή με κάλυμμα κεφαλής (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

¹⁰⁴ Karageorghis 1991, 139-141, αρ. κατ. 1, πιν. C και CI, με τη σχετική βιβλιογραφία.

16

Το ομοίωμα 2 της Αγίας Παρασκευής

Το Ομοίωμα 2 από τον Τάφο 50 (εικ. 16) αναπαριστά μία ακόμη πολυπρόσωπη σκηνή. Αποτελείται από μια λεκάνη διαμέτρου 34 εκ.,¹⁰⁵ στο εσωτερικό της οποίας έχουν προσαρτηθεί ανθρώπινες φιγούρες και άλλα στοιχεία. Παρόλο που λείπουν κάποια τμήματα του αντικειμένου, σώζονται σημαντικά στοιχεία, αρκετά για να αντιληφθούμε τον ουσιώδη χαρακτήρα του. Το κυκλικό σχήμα της λεκάνης δημιουργεί αβίαστα την εντύπωση πως αναπαρίσταται ένα δρώμενο εντός κυκλικού περιβάλλοντος (παρόλο που εδώ λείπει η απόδοση κάποιας θύρας).

Στο εσωτερικό της λεκάνης, περίπου το μισό μήκος του τοιχώματος καταλαμβάνεται από ένα συνεχές θρανίο, πάνω στο οποίο κάθονται μια ομάδα επτά αντρών. Σε όλους το αντρικό φύλο αποδίδεται με σαφήνεια. Κάθονται σε ιερατική στάση, με σπτό τον κορμό του σώματος και τα χέρια δεμένα στο στομάχι. Στο υπόλοιπο μισό του εσωτερικού τοιχώματος κυριαρχεί ένα δεύτερο σύμπλεγμα μορφών. Στο κέντρο του συμπλέγματος δεσπόζει μια μορφή, που φαίνεται να είναι η σημαντικότερη ολόκληρης της παράστασης. Ξεχωρίζει αφενός με το μέγεθός της (μεγαλύτερη από όλες τις άλλες φιγούρες), αφετέρου γιατί το σώμα της αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο από

τις υπόλοιπες. Ενώ το σώμα των υπολοίπων αποδίδεται ως κύλινδρος, το σώμα της κεντρικής μορφής είναι «σανιδόσχημο», αποδίδεται δηλαδή από μια πλάκα.

Ακριβώς πίσω από τη σανιδόσχημη μορφή υπάρχει ένα εικονογραφικό στοιχείο (εικ. 17), που προσδίδει ακόμη μεγαλύτερη σημασία στο σύμπλεγμα.

17

16. Αγία Παρασκευή Τάφος 50: Ομοίωμα 2 (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

17. Αγία Παρασκευή Τάφος 50: Ομοίωμα 2, λεπτομέρεια της σύνθεσης πίσω από τη σανιδόσχημη μορφή (τα ίχνη στον πηλό από χαμένα τμήματα της σύνθεσης τονίζονται με τεχνική προσθήκη χρώματος) (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

¹⁰⁵ Η διάμετρος του ομοιώματος από το Μπέλλαπαϊς-Βουνούς είναι ελάχιστα μεγαλύτερη, 37 εκ.

Πρόκειται για μια ελλειψοειδή κατασκευή, στο κέντρο της οποίας υπάρχει ένα κεφάλι βοδιού, ένα βουκράνιο. Παρόλο που λείπουν τμήματα αυτού του στοιχείου, τα ίχνη πάνω στον πηλό δεν αφήνουν αμφιβολία για το σχήμα του. Το αριστερό άκρο της κατασκευής είναι ανοιχτό. Δύο ακόμα ίχνη εκατέρωθεν του βουκράνιου, υποδεικνύουν πως εκεί υπήρχαν προσαρτημένα κάποια κυκλικά στοιχεία.

Δύο αγγεία από τις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου στη Λευκωσία μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της παράστασης, τουλάχιστον εν μέρει. Το ένα είναι η πρόχους ΚΜ 2008/ΧΙΙ-23/1 – παλαιότερα τμήμα ιδιωτικής συλλογής και επομένως άγνωστου χώρου εύρεσης (εικ. 18). Η ανάγλυφη παράσταση στον ώμο της πρόχους¹⁰⁶ είναι κλειδί για την αποκρυπτογρά-

φηση της ανάγλυφης εικόνας πίσω από τη σανιδόμορφη φιγούρα στο Ομοίωμα 2. Εικονίζει έναν άντρα που στέκει μπροστά σε ένα κυκλικό στοιχείο. Ο κύκλος δεν είναι πλήρης, καθώς το αριστερό άκρο του είναι ανοιχτό. Μέσα στον κύκλο φαίνεται ένα βουκράνιο ανάμεσα σε κυκλικά εξάρματα όμοια μεταξύ τους. Μπορούμε εύλογα να υποστηρίξουμε πως σε αυτήν την πρόχου απεικονίζεται το ίδιο στοιχείο με εκείνο που φαίνεται πίσω από την σανιδόμορφη φιγούρα στο Ομοίωμα 2 της Λευκωσίας.

Η πυξίδα αρ. 91 από τον Τάφο 2 του νεκροταφείου στο Μπέλλαπαϊς-Βουνούς¹⁰⁷ (εικ. 19) είναι το δεύτερο αγγείο που παρατίθεται εδώ ως κλειδί αποκρυπτογράφησης του Ομοιώματος 2. Γύρω από το στόμιο της πυξίδας στέκονται αντιμέτωπες μια αντρική και

18

19

18. Πρόχους ΚΜ 2008/ΧΙΙ-23/1 με ανάγλυφη διακόσμηση, άγνωστης προέλευσης (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου)

19. Πυξίδα 91 από τον Τάφο 2 στο Μπέλλαπαϊς με λεπτομέρειες των δύο ανθρώπινων μορφών (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου)

¹⁰⁶ Florentzos 1995· Georgiou 2010 (με έγχρωμη φωτογραφία και βιβλιογραφία).

¹⁰⁷ Karageorghis 1991, 132, αρ. κατ. 1, πιν. ΧCΙ:1.

για γυναικεία μορφή. Η αντρική μορφή είναι τεχνοτροπικά πανομοιότυπη με τις αντρικές μορφές του Ομοιώματος 2. Το σώμα αποδίδεται με έναν κύλινδρο και τα χέρια – ατροφικές προσθήκες – ενώνονται μπροστά στο στομάχι. Πρόσθετα μικρά κομμάτια πηλού προστίθενται για να αποδώσουν ανάγλυφα τη μύτη και τα αυτιά. Πέντε εμπιέστες στίξεις σε κάθε πρόσωπο αποδίδουν τα μάτια, τα ρουθούνια και το στόμα. Το πάνω μέρος των ειδωλίων φαίνεται να αποδίδει ένα κυλινδρικό ψηλό κάλυμμα κεφαλής.

Απέναντι από την αντρική μορφή στην πυξίδα από το Μπέλλαπαϊς ορθώνεται μια σανιδόμορφη φιγούρα με γυναικεία στήθη, που κρατά στα χέρια ένα βρέφος. Παρόλο που η σανιδόμορφη μορφή του Ομοιώματος 2 αποδίδεται χωρίς στήθη και δεν κρατά βρέφος, οι τεχνοτροπικές ομοιότητες ανάμεσα στις δύο σανιδόμορφες φιγούρες είναι εξαιρετικές. Ολόκληρο το ανθρώπινο σώμα αποδίδεται από δύο ορθογώνιες πλάκες, μια ευρύτερη για τον κορμό και τα πόδια και μια μικρότερη για τον λαιμό και το κεφάλι. Πρόσθετα κομματάκια πηλού απεικονίζουν τα αυτιά και τη μύτη, ενώ πέντε στίξεις αποδίδουν τα μάτια, τα ρουθούνια και το στόμα. Οι βραχίονες των χεριών και στις δύο περιπτώσεις είναι ατροφικές προσαρτήσεις με ιδιαίτερα τονισμένους τους ώμους.

Η παράσταση στο Ομοίωμα 2 του Τάφου 2 της Αγίας Παρασκευής είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς ενισχύει τη θεωρία που είχε προτείνει παλαιότερα ο Β. Καραγιώργης, πως τα πήλινα σανιδόμορφα ειδώλια ήταν μικρογραφίες ξοάνων, που ενδεχομένως χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες της ΠΚ και ΜΚ περιόδου.¹⁰⁸ Τα ξόανα αυτά θα μπορούσαν να ήταν φτιαγμένα από ξύλο, τεχνική που θα δικαιολογούσε την επίπεδη μορφή τους.¹⁰⁹ Σημειώνεται πως έχουν βρεθεί και λίθινα σανιδόμορφα ειδώλια στην Κύπρο, τα περισσότερα στα μεγέθη των αντίστοιχων πήλινων. Ένας μικρός αριθμός από αυτά φτάνουν από 50 ως 80 εκ.¹¹⁰

Η παράλληλη και σύγχρονη παρουσία επίπεδων «σανιδόμορφων» ειδωλίων στην Ανατολία,¹¹¹ στο Αιγαίο και στην Κύπρο μάλλον δεν είναι τυχαία, εφόσον αυτές οι τρεις περιοχές βρίσκονται σε κάποιου είδους επαφή μεταξύ τους στο ξεκίνημα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.¹¹² Η μορφή των μαρμάρινων ειδωλίων της

Πρωτοκυκλαδικής περιόδου πρέπει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής. Αυτά τείνουν να είναι επίπεδα στην πλάγια τους όψη, παρόλο που το μάρμαρο ως υλικό θα μπορούσε να υποστηρίξει πιο τρισδιάστατες αποδόσεις.¹¹³ Η απόδοση της ανθρώπινης μορφής με αυτό τον ιδιαίζοντα «σανιδόμορφο» τρόπο, σε πηλό ή πέτρα, στην Ανατολία, την Κύπρο και τις Κυκλάδες πιθανότατα να σχετίζεται με ξόανα που χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες. Συναφώς, κάποια κυκλαδίτικα μαρμάρινα ειδώλια μεγάλου μεγέθους¹¹⁴ μπορούν να γίνουν κατανοητά μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Σε κάθε περίπτωση η «σανιδόμορφη» απόδοση φαίνεται να έχει ιδεολογικό φορτίο.

Στο Ομοίωμα 2 (εικ. 16), η διαφοροποιημένη απόδοση του σώματος της κεντρικής μορφής από τα κυλινδρικά σώματα των υπόλοιπων δεν μπορεί να είναι τυχαία. Το Ομοίωμα 2 τεκμηριώνει με απόλυτο τρόπο ότι τα σανιδόμορφα ειδώλια όχι μόνο ήταν σύγχρονα με τα ειδώλια τρισδιάστατης απόδοσης, αλλά εκτελούνταν από τους ίδιους τεχνίτες, προφανώς για να συμβολίσουν δύο διαφορετικές έννοιες.¹¹⁵ Επιπλέον, μικρή αμφιβολία χωρεί πως η πήλινη αυτή σύνθεση αναπαριστά μια τελετουργία και όχι μια σκηνή καθημερινής ενασχόλησης. Αυτό υποβάλλει η ιερατική στάση των ανδρών, που κάθονται στη σειρά απέναντι από τη σανιδόμορφη φιγούρα, και κυρίως η κυκλική κατασκευή με το βουκράνιο πίσω από αυτήν.

Η στενή τεχνοτροπική και εικονογραφική σχέση μεταξύ της πυξίδας από τον Τάφο 2 του Μπέλλαπαϊς (εικ. 19) και του Ομοιώματος 2 (εικ. 16) μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως η σκηνή στην πρώτη αποτελεί μια συντετηρημένη εκδοχή της σκηνής στο δεύτερο. Επιπλέον, οι ομοιότητες μεταξύ των δύο έργων καθιστούν δυνατή την ακριβή χρονολόγηση του Ομοιώματος 2 στην ΠΚ II περίοδο, αφού ο Τάφος 2 χρονολογείται με ασφάλεια σε αυτήν.

Η ιδέα των ομοιωμάτων σύνθετων σκηνών ανθρώπινης δράσης, που τοποθετούνται ως κτερίσματα σε τάφους εμφανίζεται παράλληλα στην Αίγυπτο. Κυπριακά πήλινα ομοιώματα αρότρου που σέρνεται από ζεύγος βοδιών¹¹⁶ ή ανθρώπων που σκυφτοί αλέθουν σιτάρι με χειρόμυλους¹¹⁷ σαφώς σχετίζονται με ξύλινα ομοιώματα με την ίδια ακριβώς εικονογραφία, που

¹⁰⁸ Karageorghis 1991, 49-50.

¹⁰⁹ des Gagniers – Karageorghis 1976, 8.

¹¹⁰ Karageorghis 1991, 49, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹¹¹ Karageorghis 1991, 51.

¹¹² Για μια πρόσφατη σύνοψη των πρώιμων επαφών των τριών χώρων, βλ. Knapp 2013, 307-311.

¹¹³ Σε αντίθεση με την πρόταση που διατυπώνω εδώ, έχει προταθεί αλλού πως το επίπεδο σχήμα των κυκλαδικών ειδωλίων οφείλεται σε τεχνολογικούς παράγοντες, που σχετίζονται με τον τρόπο κατασκευής τους, βλ. Papadatos - Venieris 2016 (ευχαριστώ τον Δρα Ν. Παπαδημητρίου, που έφερε εις γνώσιν μου αυτήν την εργασία).

¹¹⁴ Για ένα από τα μεγαλύτερα πρωτοκυκλαδικά έργα, που λόγω του μεγέθους του (1.40 μ.) μπορεί να θεωρηθεί άγαλμα, βλ. Ντούμας 2000, 154-155 (με αναφορές και σε άλλα μνημειακού μεγέθους γλυπτά).

¹¹⁵ Βλ. για το θέμα αυτό και Karageorghis 1991, 49.

¹¹⁶ Karageorghis 1991, 141-142, πιν. CII:1.

¹¹⁷ Ένα από σειρά παραδειγμάτων στο Karageorghis 2006, 22.

έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα στην Αίγυπτο και χρονολογούνται στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα.¹¹⁸

Το ανάγλυφο κυκλικό στοιχείο που εμφανίζεται πίσω από τη σανιδόμορφη μορφή στο Ομοίωμα 2 (εικ. 17) και στην πρόχου KM 2008/XII-23/1, που αναφέρθηκε πιο πάνω (εικ. 18), μπορεί επίσης να συνδεθεί με την Αίγυπτο. Αυτό το κυκλικό στοιχείο μπορεί να αποτελεί συντεταγμένη εκδοχή πήλινων ομοιωμάτων που βρέθηκαν σε τάφους στην Αίγυπτο¹¹⁹ και που αναπαριστούν περιβόλους όπου εκτίθενται βουκράνια και τρόφιμα, όπως αυτά στο Ομοίωμα 2 και στην πρόχου KM 2008/XII-23/1. Χρονολογούνται και αυτά περί το 2000 π.Χ. Σημειώνεται, ωστόσο, πως αυτό το μοτίβο εμφανίζεται και σε σύγχρονη κεραμική στην Ανατολία.¹²⁰

Το Ομοίωμα 2 παρουσιάζει δομικές ομοιότητες με το ομοίωμα από το Μπέλλαπαϊς: (α) ένας κυκλικός περιβόλος και στις δύο περιπτώσεις είναι ο χώρος στον οποίο εκτυλίσσεται μια τελετή· (β) στα δύο ομοιώματα, σειρά αντρών κάθεται σε θρανίο κατά μήκος του περιτοίσιματος, σε ιερατική στάση με σπτό τον κορμό και τα χέρια δεμένα μπροστά· (γ) η τελετή και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται να εστιάζεται σε μια σύνθεση, που αποδίδεται ανάγλυφον στον τοίχο.

Η Λευκωσία ως κόμβος

Είναι σαφές από τα πιο πάνω, πως κατά την υπό εξέταση περίοδο, η Λευκωσία δεν ανταλλάσσει μόνο υλικά αγαθά με τη βόρεια ακτή του νησιού, αλλά και ιδεολογικές αντιλήψεις. Το ευρύτερο πλαίσιο, στο οποίο αναπτύσσονται αυτές οι σχέσεις, γίνεται πιο κατανοητό αν θυμηθούμε πως κατά την ΠΚ III-MK I η βόρεια ακτή της Κύπρου βρίσκεται σε επαφή με την Κρήτη, όπως μαρτυρούν δύο μινωικά αγγεία, μια γεφυρόστομη πρόχους που βρέθηκε στη Λάπηθο¹²¹ και ένα κύπελλο που βρέθηκε στο Κάρμι.¹²² Την ίδια περίοδο η βόρεια ακτή δέχεται εισαγωγές από την Συροπαλαιστίνη, όπως μαρτυρούν δύο μικροί πίθοι που βρέθηκαν σε τάφους στο Μπέλλαπαϊς.¹²³ Η μόνη θέση στην ενδοχώρα της Κύ-

πρου που δέχεται την ίδια περίοδο υπερπόντιες εισαγωγές είναι η Λευκωσία, όπως μαρτυρεί μια πρόχους από τη Συρία ή την Κιλικία, που βρέθηκε σε τάφο στην Αγία Παρασκευή.¹²⁴ Μπορεί οι εισαγωγές αυτές να είναι λίγες σε αριθμό, είναι όμως αδιάψευστοι μάρτυρες πως κατά την περίοδο αυτή η Κύπρος εντάσσεται σε ένα δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται σε ταφικά σύνολα της βόρειας ακτής και της Λευκωσίας χάντρες από φαγεντιανή (εικ. 12).¹²⁵ Αυτές οι ελάχιστες σε αριθμό μαρτυρίες υπερπόντιας διακίνησης πιθανώς υποδεικνύουν ένα πολύ ευρύτερο σύστημα επικοινωνίας και ανταλλαγών, το οποίο είναι αρχαιολογικά μη ορατό.¹²⁶

Κινητήρια δύναμη αυτής της διακίνησης αγαθών και ιδεών ήταν πιθανότατα ο χαλκός των χαλκοφόρων στρωμάτων του βόρειου και ανατολικού Τροόδου.¹²⁷ Το γεωγραφικό χαρακτηριστικό που κατέστησε τη Λευκωσία κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία κέντρο διακίνησης του χαλκού προς τη βόρεια ακτή του νησιού είναι η θέση της αμέσως νότια του περάσματος της Αγίρας, του σημαντικότερου φυσικού περάσματος για να μεταβεί κανείς από το κέντρο του νησιού στη βόρεια ακτή.¹²⁸

Οι τάφοι που ανασκάφηκαν το 2011 στην Αγία Παρασκευή απέδωσαν τύπους αντικειμένων, που μέχρι σήμερα ήταν γνωστοί μόνο από τα νεκροταφεία της βόρειας ακτής και ιδιαίτερα του Μπέλλαπαϊς. Τρεις ομάδες κεραμικών τύπων τεκμηριώνουν τους δεσμούς της Λευκωσίας με τη βόρεια ακτή: (α) συνθέσεις με μικρογραφίες ζώων και αγγείων, μάλλον τελετουργικού χαρακτήρα, (β) σύνθετα, μη χρηστικά αγγεία με πρόχους ή κούπες ενωμένες σε ένα ενιαίο σύνολο και (γ) ομοιώματα κυκλικών περιβόλων με σκηνές τελετουργίας.

Οι ανασκαφές στο Μαρκί τη δεκαετία του 1990¹²⁹ και στον Ψεματισμένο τη δεκαετία του 2000¹³⁰ κατέδειξαν πως το κεντρικό και νότιο τμήμα του νησιού βρίσκονταν σε επικοινωνία και ανταλλαγή αγαθών και ιδεών με τη βόρεια ακτή του νησιού. Η Λευκωσία ως γεωγραφικός κόμβος ανάμεσα στα δύο τμήματα του νησιού αναπτύχθηκε ως ένας ισχυρός οικισμός.

¹¹⁸ Βλ. τα αντικείμενα με αρ. ευρ. 21.408 και 21.886 στο Museum of Fine Arts, Boston, που βρέθηκαν στον Τάφο 10/Shaft A (1915) του Deir el-Bersha και χρονολογούνται στην 11η Δυναστεία της Αίγυπτο (2010-1961 π.Χ.) (<http://www.mfa.org/collections/ancient-world>) και επομένως είναι σύγχρονα με τα κυπριακά αντίστοιχα, που παρατίθενται στις σημειώσεις 116 και 117 πιο πάνω.

¹¹⁹ Για δύο παραδείγματα (α) από το Deir el-Medina, της 11ης Δυναστείας (2010-1961 π.Χ.) (Petrie Museum, London, 38774) και (β) από άγνωστο χώρο εύρεσης, της 12ης Δυναστείας (περ. 1900 π.Χ.) (British Museum, London, EA 32610), βλ. Quirke – Spencer 1993, 114, εικ. 90.

¹²⁰ Βλ. Peltenburg 1996, εικ. 3:7-8.

¹²¹ Για αναφορά και βιβλιογραφία, βλ. Webb – Frankel 2012, 163-164, αρ. 2· Knapp 2013, 310.

¹²² Για αναφορά και σχετική βιβλιογραφία, βλ. Knapp 2013, 309-310, 316.

¹²³ Webb – Frankel 2012, 163.

¹²⁴ Merrillees – Tubb 1979.

¹²⁵ Για χάντρες φαγεντιανής από τη βόρεια ακτή, βλ. Webb – Frankel 2012, 217-219, πιν. 18· για χάντρες φαγεντιανής από παλαιότερες ανασκαφές στη Λευκωσία-Αγία Παρασκευή, βλ. Hadjicosti 1992, 112.

¹²⁶ Βλ. ωστόσο Peltenburg 1996, 20-21.

¹²⁷ Knapp 2013, 310, 345.

¹²⁸ Γεωργίου 2007, 442-449.

¹²⁹ Frankel – Webb 2006β.

¹³⁰ Georgiou κ.ά. 2011.

Ο κυκλικός περίβολος και η σημειολογία του

Σημαντικός αριθμός πήλινων συνθέσεων με μορφές ανθρώπων και ζώων έχουν βρεθεί σε σύνολα της ΠΚ και ΜΚ περιόδου.¹³¹ Η ανάλυση της δομής τους αναδεικνύει τρεις διαφορετικές κατηγορίες (εικ. 20). Στην πρώτη και πολυπληθέστερη κατηγορία, η σκηνή αναπτύσσεται πάνω στον ώμο ή στο χείλος ενός αγγείου (εικ. 20α).¹³² Εδώ τα αγγεία φαίνεται να λειτουργούν απλώς ως το υπόβαθρο, πάνω στο οποίο αναπτύσσεται η σκηνή. Στη δεύτερη κατηγορία, σκηνές ανθρώπινων δραστηριοτήτων αναπτύσσονται πάνω σε μια επίπεδη πλάκα, που ενίοτε στηρίζεται σε πόδια (εικ. 20β).¹³³ Το ομοίωμα από το Μπέλλαπαϊς¹³⁴ και τα Ομοιώματα 1 και 2 της Λευκωσίας συναποτελούν μόνα τους την τελευταία κατηγορία, όπου το φέρον αγγείο καθίσταται λειτουργικό μέρος της σύνθεσης (εικ. 20γ). Τα τρία ιδιότυπα ομοιώματα αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας λεκάνης, η οποία αποδίδει ένα κυκλικό αρχιτεκτόνημα.

Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, πως μέχρι σήμερα δεν έχει ανευρεθεί αρχιτεκτόνημα κυκλικής κάτοψης στους οικισμούς της ΠΚ και ΜΚ περιόδου, που έχουν ανασκαφεί. Η κυκλική κάτοψη του αρχιτεκτονικού τύπου, που απεικονίζεται στα ομοιώματα της Λευκωσίας και του Μπέλλαπαϊς, βρίσκει παράλληλα μόνο στις κυκλικές κατασκευές της Χαλκολιθικής περιόδου.

Σε συνάρτηση με τα πιο πάνω έχει προταθεί πως το ομοίωμα του Μπέλλαπαϊς αποτελεί αναβίωση ή/και ανάμνηση κυκλικών ιερών αρχιτεκτονημάτων της Χαλκολιθικής περιόδου.¹³⁵ Το πήλινο ομοίωμα κυκλικού αρχιτεκτονήματος, που βρέθηκε στον οικισμό της Κισσόνεργας της Μέσης Χαλκολιθικής,¹³⁶ είναι το ισχυρότερο επιχείρημα αυτής της πρότασης. Ωστόσο, εκτός από το χιλιετές χάσμα μεταξύ τους, μια δομική διαφορά χωρίζει τα δύο ομοιώματα: τα ειδώλια που βρέθηκαν μέσα στο ομοίωμα της Κισσόνεργας¹³⁷ ήταν κινητά, σε αντίθεση με τις φιγούρες που είναι πακτωμένες στο δάπεδο των ομοιωμάτων της Λευκωσίας και του Μπέλλαπαϊς. Είναι σαφές πως οι δύο τύποι ομοιωμάτων θα χρησιμοποιούνταν με διαφορετικό τρόπο, στη διάρκεια διαφορετικού τύπου τελετουργιών.

Στο επίπεδο των συμβολισμών, οι κυκλικοί ιερόι περίβολοι των ομοιωμάτων της Λευκωσίας και του Μπέλλαπαϊς φαίνεται να συνδυάζουν το πνεύμα του «γενναίου καινούριου κόσμου» της Πρώιμης Χαλκοκρατίας με την αναβίωση των φαντασμάτων του χαλκολιθικού παρελθόντος. Οι νεωτερισμοί συνδέονται με το άνοιγμα της Κύπρου προς τους υπερπόντιους γείτονές της, ενώ στοιχεία αρχαϊσμού και αναβίωσης αντλούνται από τον ιθαγενή χαλκολιθικό πολιτισμό. Η σύνθεση των δύο, που συντελείται κατά την ΠΚ περίοδο, δημιουργεί μια νέα ταυτότητα εντοπιότητας.¹³⁸

α. Στον ώμο ή στο χείλος αγγείων

Καλαβασός Τάφος 36, αρ. 4
(Αρχαιολογικό Μουσείο Επαρχίας Λάρνακας)

Πύργος, Τάφος 35, αρ. 16
(Αρχαιολογικό Μουσείο Επαρχίας Λεμεσού)

¹³¹ Karageorghis 2006, 1-52, με πολλές έγχρωμες φωτογραφίες.

¹³² Για παραδείγματα, βλ. Karageorghis 2006, 13-30.

¹³³ Για παραδείγματα, βλ. Karageorghis 2006, 1-3, 9-12, 34-35.

¹³⁴ Έγχρωμες φωτογραφίες στο Karageorghis 2006, εικ. 30a-b και 31.

¹³⁵ Karageorghis 1991, 140-141.

¹³⁶ Βλ. Karageorghis 1991, 40, πιν. XVIII, με σχετική βιβλιογραφία.

¹³⁷ Karageorghis 1991, 8-10, πιν. II-III.

¹³⁸ Για αυτό το ζήτημα, βλ. επίσης Georgiou 2016.

β. Σε επίπεδη πλάκα (με ή χωρίς πόδια)

Μπέλλαπαϊς-Βουνούς, ειδική σειρά αρ. 1
(Κυπριακό Μουσείο)

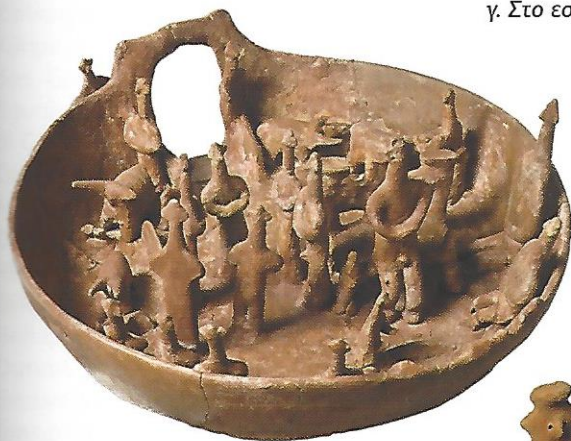

Άγνωστος χώρος εύρεσης, Κύπρος
(Κυπριακό Μουσείο)

Αβέβαιης προέλευσης, ίσως από το Μαρκί
(Κυπριακό Μουσείο)

γ. Στο εσωτερικό μιας λεκάνης

Μπέλλαπαϊς-Βουνούς Τάφος 22, αρ. 26
(Κυπριακό Μουσείο)

Λευκωσία-Αγία Παρασκευή Τάφος 50,
Ομοίωμα 2

Λευκωσία-Αγία Παρασκευή Τάφος 50,
Ομοίωμα 1

20. Τρεις κατηγορίες πήλινων ομοιωμάτων, σύμφωνα με τη δομή τους: α) στον ώμο ή το χείλος αγγείων, β) σε επίπεδη πλάκα (με ή χωρίς πόδια), γ) στο εσωτερικό μιας λεκάνης (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

Είναι ωστόσο σαφές, πως, παρά τις όποιες πιθανές αναβιώσεις συμβόλων του παρελθόντος, η κυρίαρχη αίσθηση που αναδύεται από τα ταφικά σύνολα της Λευκωσίας είναι αυτή μιας κοινότητας, που είχε συναίσθηση της ριζοσπαστικότητας και της σημασίας των αλλαγών που είχαν σημειωθεί στην οικονομία και την κοινωνία. Το Ομοίωμα 1 υποβάλλει ευκρινώς μια τέτοια διαπίστωση με την τοποθέτηση στο κέντρο ενός ιερού περιβάλλοντος ενός σκεύους της νέας οικιακής οικονομίας. Έτσι, ο ημικυκλικός υποστάτης ανάγεται σε φορέα ενός ισχυρού συμβολισμού. Προφανώς τα μέλη της κοινότητας βίωναν τις υλικές πτυχές της νέας οργάνωσης της οικονομίας ως την πεμπτουσία της ιδεολογίας τους.

Η εναπόθεση στους τάφους αντικείμενων από χαλκό και φαγεντιανή αντανακλά τον ενθουσιασμό για τις νέες τότε κατακτήσεις στη μεταλλουργία και πυροτεχνολογία.¹³⁹ Τέλος, μια ομάδα πήλινων αντικειμένων από τους Τάφους 49 και 50 της Αγίας Παρασκευής (εικ. 21α-γ) ανάγει το αχθοφόρο ζώο με τα καλάθια στην πλάτη σε ιδεολογικά φορτισμένο σύμβολο. Οι εικόνες του γαϊδουριού ως αχθοφόρου ζώου και του βοδιού ως υποζύγιου στο άροτρο, που στα δικά μας μάτια είναι σύμβολα ενός κόσμου ξεπερασμένου, στα μυαλά των ανθρώπων της ΠΚ και ΜΚ περιόδου ήταν σύμβολα ενός καινούριου τρόπου ζωής, που έφερε ευημερία και αύξηση στην οικογένεια, ανάπτυξη και δύναμη στην κοινότητα και άνοιξε τους ορίζοντες προς χώρες μακρινές και ξένες, με νέες ιδέες και νέα ανθρώπων έργα.

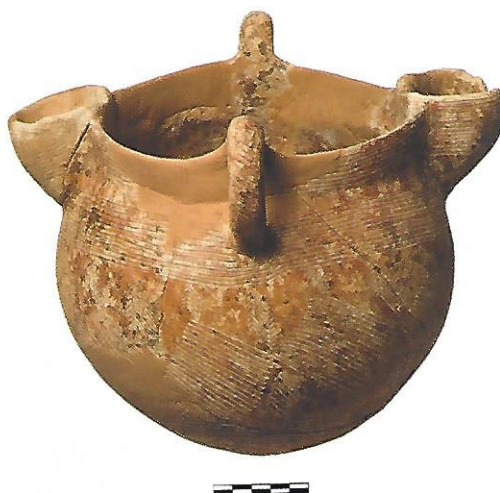
α

β

γ

21. Αγία Παρασκευή, α) Τάφος 49, αρ. 3, ειδώλιο πουλιού(;) με ζεύγος κοφινιών στην πλάτη, β) Τάφος 49, αρ. 4, ειδώλιο τετράποδου ζώου με ζεύγος κοφινιών στην πλάτη, γ) Τάφος 50, αρ. 18, αγγείο με ζεύγος κοφινιών στο χείλος (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

¹³⁹ Ο σχετικά μικρός αριθμός μεταλλικών αντικειμένων στους Τάφους 44-56 της Αγίας Παρασκευής οφείλεται πιθανόν στα πρώτα κύματα τυμβωρύχων που αναζητούσαν μέταλλα (βλ. σημ. 69).